

276.184.

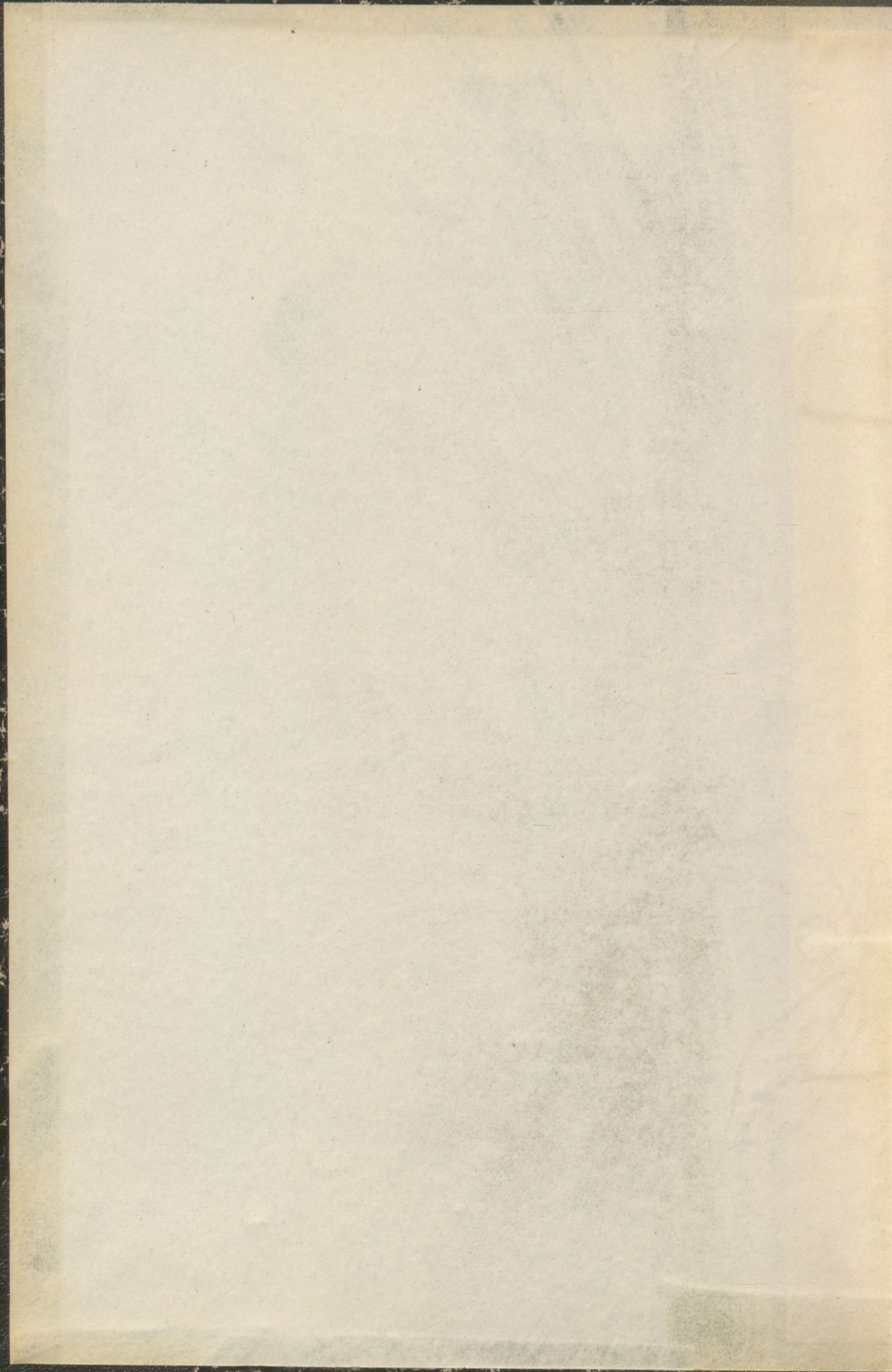
M. NY. K.

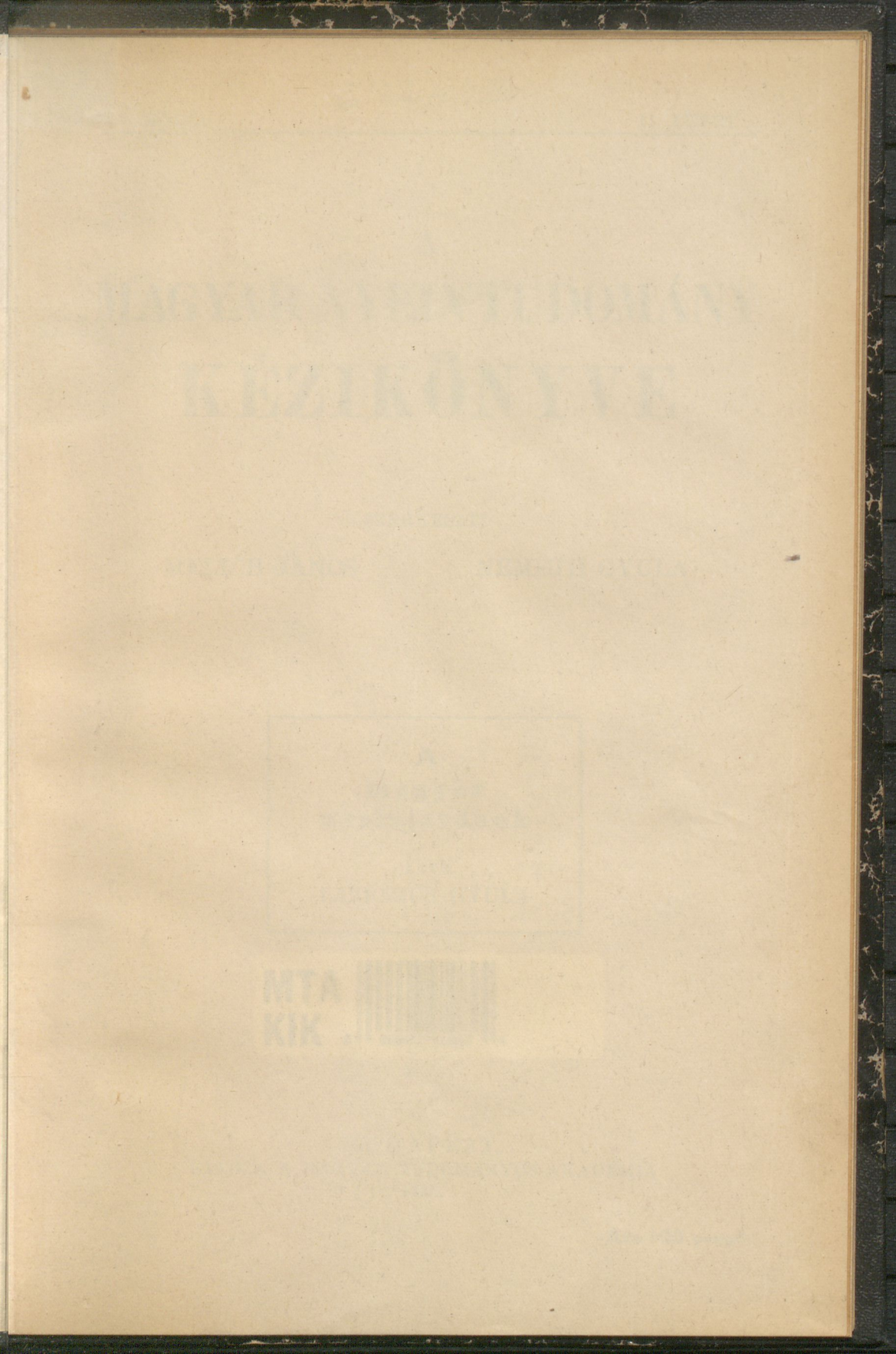
I. II.

Lazicius

A magyar
nyelvjárások

M.T.A.

943/1
I. KÖTET

512443
II. FÜZET

A
MAGYAR NYELVTUDOMÁNY
KÉZIKÖNYVE

SZERKESZTI

MELICH JÁNOS

NÉMETH GYULA

A
magyar
nyelvjárások

írta
LAZICZIUS GYULA

MTA
KIK

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1936.

Ára 1·20 pengő.

276184

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920 január 20-án elhatározta, hogy kiadja a magyar és finnugor nyelvtudomány kézikönyvét. Kettős célt kívánt ezzel a bizottság elérni: egyrészt az eddigi biztos eredményeket akként összefoglalni, hogy ezáltal a további kutatásokat előmozdítsa, másrészt pedig a felső oktatást is óhajtotta szolgálni, azért az egyetemi hallgatók szükségleteit is szem előtt tartotta. A munka kétféle kiadásban jelenik meg, t. i. kötetben, illetőleg kötetekben, azonkívül minden egyes cikk külön füzetben is.

A Nyelvtudományi Bizottság nevében:

MELICH JÁNOS
előadó.

SZINNYEI JÓZSEF
elnök.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

I. 11.

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

IRTA

LAZICZIUS GYULA

I. A nyelvjárás-kutatás fejlődése.

1. Bármily különös, a nyelvjárás-kutatás nem a nyelvészet problémaköréből sarjadt ki. A nyelvjárásokkal való foglalatatoskodásnak már gazdag multja volt akkor, amikor a nyelvészet tudomást vett erről a nagyfontosságú stúdiumról. A nyelvjárásban első művelői nem nyelvészek voltak, és a cél sem volt nyelvészeti, amelynek érdekében az első kezdeményező lépések megtörténtek.

A népnyelv iránt való érdeklődést azok a XVIII. századi szellemi mozgalmak váltják ki, amelyeknek elindítói az olasz VICO és a francia ROUSSEAU. VICO és ROUSSEAU egy korszakos felfedezéssel teszik nevüket halhatatlanná: felfedezik a népet és a népit. Tanításuk szerint a nép a civilizációtól meg nem rontott, természetes élet hordozója, egyúttal pedig hűséges őrizője az ősi nemzeti hagyományoknak. ROUSSEAU híres parancsa: „vissza a természethez“, ebben az időben azt is, sőt főképp azt jelenti, hogy „vissza a néphez“, s a nemzeti erőket regeneráló hagyományokat is ekkor mindenki a népnél keresi.

A XVIII. század második felében a népköltészet kerül az irodalmi érdeklődés középpontjába. MACPHERSON *Ossianja* (1760), PERCY püspök régi angol népköltési gyűjteménye (1765) és HERDER munkássága nyomán egy nagy irodalmi mozgalom bontakozik ki, a népiesség, amelynek nem árt a XIX. század első évtizedeinek romantizmusa sem, hisz a romantikus multba kívánczossággal egészen jól megfér az eleven mult: a nép kultusza is. Különös becsülete támad a népi témáknak és a népi formáknak, s bármerre is kanyarodjék a század folyamán az irodalmi ízlés vonala: a népies irány véglegesen gyökeret ver az irodalomban.

A XVII. század végétől a XIX. század közepén túl terjedő időre esik a nyelvjárás-kutatás első szakasza. A munka mindenütt a szókészleti anyag gyűjtésével indul meg, és különösen akkor lendül föl igazán, amikor a népköltézzettel való foglalatzkodás a népnyelvre tereli a figyelmet. Angliában a polihisztor RAY nevéhez fűződik a kezdeményezés, aki 1674-ben kiadja nevezetes szógyűjteményét (*Collection of English Words not generally used*), amelyet aztán számos hasonló munkát követ: COLES (1676), KERSEY (1708), BAILEY (1721; 1727), JOHNSON (1755), ASH (1775), GROSE és PEGGE (1787; 1790; 1814) munkái. A XIX. század elején még jobban erősödik a gyűjtő tevékenység, amelynek anyaga HALLIWELL (1847) és WRIGHT T. (1857) szótáraiban lát napvilágot. Németországban északon jelennek meg az első idiotikonok: RICHEY (Hamburggra vonatkozó anyaggal; 1743, 1755), STRODTMANN (Osnabrück; 1756), TILING és DREYER (Bréma; 1767—71), DÄHNERT (Pomeránia; 1781), HENNIG (porosz; 1785), SCHÜTZE (Holstein; 1800) stb. szótárai. A délnémet terület csak később kapcsolódik bele a munkába, annál értékesebb azonban az eredmény: elég SCHMELLER *Bayrisches Wörterbuch*-ját (1827—37) és SCHMID *Schwäbisches Wörterbuch*-ját (1831) említenünk.

E korhangulatból fakadó munkát nem szabad úgy tekintenünk, mintha itt csak egyszerű kuriózum-gyűjtésről lett volna szó. A buzgó gyűjtési tevékenységnek igen komoly célja volt: gyarapítani az irodalmi nyelvet, feltárni olyan szókészleti tartalékokat, amelyekből aztán az irodalom szükség esetén meríthet. Már LEIBNIZ is azért sürgette a nyelvjárások szókincsének átkutatását, mert ez a „teutsche Hauptsprache“ javát szolgálja.

Franciaországban is ilyen irodalmi cél fűti az első érdeklődőket. A császárság idején a *Société des Antiquaires de France* megkísérli lefordíttatni minden nyelvjárás-nyelvére a „*Parabole de l'Enfant prodigue*“-ot, és még 1840-ben is, amikor SCHNAKENBURG megjelenteti *Tableau synoptique et comparatif des idiomes populaires ou patois de la France* c. művét, célja — mint az előszóban világosan mondja — tisztán irodalmi.

A nyelvjárás-kutatás első szakaszát tehát két dolog jellemzi: az anyaggyűjtés, amely ekkor főleg szókészleti tényekre vonatkozik, és az irodalmi szempont, amely a gyűjtést áthatja. WREDE statisztikai korszaknak nevezi a nyelvjárásban ezen első korszakát, de ugyanolyan joggal nevezhetjük irodalminak is, mert a cél legalább annyira jellemzi ezt a szakaszt, mint a végzett munka milyensége.

Van tüzetes nyelvjárási leírásunk is ebből az időből, tehát olyan, amely nemcsak a szókészleteti eltéréseket veszi számba, azonban ilyen csak szórványosan akad. A német dialektológia úttörője, SCHMELLER *Die Mundarten Bayerns* c. munkájában (1821) pl. már rendszeresen tárgyalja a bajor nyelvjárások sajátosságait, a legkülönbözőbb oldalokról világítván meg a kérdést. Részletesen foglalkozik a mai állapottal, a mai adatokat összeveti a történeti feljegyzésekkel, és úgy igyekszik közelükbe férkőzni a nyelvjárási sajátosságoknak. Egyedül a hangtani kérdéseknek (nála Aussprache = Lautlehre) 176 lapot (!) szentel, ami egészen egyedülálló az akkori irodalomban. Munkájával iskolát teremt: számosan követik példáját, akik mind az ő mintaleírását igyekeznek utánozni (vö. MÜLLENHOFF, WEINHOLD, SCHLEICHER, REGEL, SCHRÖER, HEINZERLING nyelvjárási leírásait), de nagyobbára csak a század derekán túl, amikor a nyelvjárás-kutatás történetének már egy új fejezete kezdődik. SCHMELLER tehát, ha időbelileg beletartozik is az első korszakba, lényegileg annak a második korszaknak az előfutára, amely végre a nyelvészet körébe vonja a nyelvjárások tanulmányozását.

A modern nyelvészet — mint tudjuk — nem régi keletű. A XIX. század elején rakja le alapjait az indogermanisztika atyamestere, BOPP FERENC azzal, hogy szilárd fundamentomot vet a nyelvhasználatnak. A módszeres nyelvhasználat egészen új munkaterületeket nyit meg a kutatás előtt, új távlatokat a nyelvi jelenségek megismerése terén. A mechanikus nyelvészlelet helyére a genetikus szemlélet lép. A nyelvi stúdiumok fellendülnek, és a nem várt nagy eredményeknek egész sora jellemzi a modern lingvisztika e hőskorát, amely BOPPTól egészen SCHLEICHERig tart.

A nyelvészek ekkor két nagy folyamatot különböztetnek meg minden nyelv életében: a kialakulás („Werden“) és a bomlás („Verfall“) folyamatát. Számukra különösen a kialakulás volt érdekes és fontos, mert szerintük ebben a stádiumban érvényesülnek a nyelv friss alkotó erői, amelyek bizonyos idő múltán megszűnnek működni, átadván helyüket a hanyatlás és bomlás erőinek. Minél régebbi állapotát nézzük a nyelvnek — mondották — annál tökéletesebb a kép, amely szemünk elé tárul. Az alapnyelv még a tiszta romlatlanságot mutatja, a belőle kiszakadt nyelvek, különösen mai állapotukban, az elvirágzás, hanyatlás nyomait hordozzák. A szanszkritnak és az ógörögnek, főleg HOMEROS nyelvének, nagy a tekintélye, az újabb nyelveknek annál kisebb. Még SCHLEICHER is csak azért foglalkozik a litvánal, mert ez az aránylag nem régi hagyományok-

kal bíró nyelv sok archaikus vonást őrzött meg, a régi tökéletesség bizonyossága gyanánt.

Hogy ez a felfogás nem nagyon kedvezett a nyelvjárások tanulmányozásának, talán nem is kell mondanunk. A régi és tökéletes alapnyelvvvel szemben elképzelni sem lehet nagyobb ellentétet, mint egy modern származéknyelvnek mai, tehát „romlott“ dialektusát. Még CURTIUS is kitart e ponton a régi iskola mellett, pedig ő már nem hisz vakon a hanyatlási elméletben, és azt hirdeti, hogy a nyelv erői a történelem során minduntalan felfrissülnek, a nyelvjárásokat azonban ő sem méltatja figyelemre.

Gyökeresen változik a helyzet az újgrammatikusokkal, akiknek a sorában ott látjuk LESKIEN-T, BRUGMANNT, OSTHOFFOT, ASCOLIT, SWEETET, PAULT és még sok más kitűnőségét a századvég nyelvészetének. Az új irány elveti a „Werden—Verfall“ elméletét. A nyelv életében szakadatlan fejlődést lát, a klasszikus nyelvek értékét pedig nem becsüli túl. Az óind és homerosi szövegek történetileg rendkívül becsesek, de fogyatékoságuk is nyilvánvaló: csak az irodalmi nyelvet őrizték meg s nem az egykorú óind vagy ógörög népi nyelvet. Ezzel szemben itt vannak a mai germán és a mai szláv nyelvek, ezeknek élő formáiból sok mindent rekonstruálhatunk, még az indogermán alapnyelvre vonatkozólag is. A mai népi nyelveknek az ismerete felbecsülhetetlen az összehasonlító nyelvész számára. Ezek egészen más világításba helyezik a nyelvi jelenségeket, mint a klasszikus nyelvekből leszűrt tapasztalat.

Az újgrammatikusok a történeti szemlélet hívei, de azt is jól látják, hogy a nyelv multjának megismerését feltétlenül ki kell egészíteni a jelen, tehát a nyelvjárások ismeretével, különben ismeretünk csonka marad. A mult ismerete különben sem képzelhető el a nyelvjárások nélkül, hisz a nyelvjárásokban sok olyan megőrzött régiség is van, amelyekről az írásos emlékek nem adnak számot.

Erthető, hogy az új elvek uralomrajutásával hatalmasan nekilendül a nyelvjárás-kutatás, amely most már Európa-szerte nyelvész-i szempontok szerint folyik. Angliában az új korszak ELLIS-szel kezdődik, akinek *Early English Pronunciation*-ja (1869—) először tárgyalja összefoglalóan az angol nyelvjárásokat (vö. V. köt.). 1873-ban SKEAT megalakítja az *English Dialect Society*-t, amely rövid fennállása alatt (1896-ban feloszlik) nagy munkát végez: 80 nyelvjárasi monográfiát jelentet meg. Ezeknek és a korábbi gyűjtések anyagának felhasználásával állítja aztán össze WRIGHT J. máig is használt

nyelvjárási szótárát, az *English Dialect Dictionary*-t (1898—1905), amelyhez nyelvjárási nyelvtant is csatol.

Németországban 1876-tól szokták számítani a fellendülés korszakát. A német nyelvészet nagy éve ez. Ekkor jelenik meg LESKIEN revezetes dolgozata (*Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen*) és benne az újgrammatikusok sokat vitatott tana a hangtörvények kivételnélküliségéről. Ebben az évben jelenteti meg SIEVERS *Lautphysiologie*-jét és WINTELER nyelvjárási értekezését (*Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus*), amelyben először alkalmazza a fonétikát a népnyelvi kutatásban. Mint korábban SCHMELLER, WINTELER is iskolát csinál. Hatására számos nyelvjárási leírás készül, és mindegyikben a hangtan a legrészletesebben kidolgozott fejezet.

A francia nyelvjárások rendszeres tanulmányozása a *Revue Critique* munkatervében szerepel először. Ez a folyóirat az 1870-es háború előtt indul meg. 1883-ban már előadója van a nyelvjárásnak az *Ecole des Hautes Etudes*-ön. GILLIÉRON ez az előadó, aki ROUSSELOT-val 1887-ben megindítja a *Revue des patois gallo-romans*-t. Itt jelennek meg a szerkesztők és munkatársaik (EDMONT, RABINET, FOURGEAUD stb.) nyelvjárási munkálatai. A Sorbonne 1891-ben nyitja meg a kapuit a nyelvjárás előtt: ekkor védi doktori tézisét ROUSSELOT, aki a dialektológiában elsőnek alkalmazza az eszközfonetikát (vö. *Les modifications phonétiques du langage dans le parler d'une famille de Cellefrouin*. Paris, 1891.).

Ha ezt a második korszakot összevetjük az elsővel, a különbség nagyon szembeötlő. Most már szoros értelemben nyelvészeti tanulmány tárgya a nyelvjárás, és a nyelvjárás művelői sorában ott vannak a nyelvtudomány jelesei. Most már nem a szókészlet anyag gyűjtésében merül ki a dialektológiai tevékenység, hanem főleg a hangtani eltérések, sajtáságok kimutatásában, ami érthető is, mert a nyelvész-kutatók a kor kívánalmainak megfelelően a múltban lejátszódott hangváltozások megértéséhez keresnek támpontokat az eleven nyelvjárások gazdag anyagában. Az előző korszaknak jellegzetes terméke a szógyűjtemény, szófüzér, szótár, most a monográfikus leírás válik uralkodó műfajjává. Egy-egy elszigetelten bemutatott nyelvjárás jellemző sajtáságainak, főképp hangtani jellegzetességeinek feldolgozása pedig majdnem mindig a történeti tanulság kedvéért történik.

De még alig bontakozik ki ez a monográfikus nyelvjárási irodalom, máris egy olyan kezdeményezésre lehetünk figyelemmel, amely

már a következő korszakot sejteti: a német nyelvészet előbb említett klasszikus évében, 1876-ban kezdi meg nyelvatlaszának előkészítő munkálatait WENKER.

WENKER atlaszának tervét a hangtörvények kivételnélkülisége körül keletkezett vita érlelte meg. Mint meggyőződéses újgrammatikus a nyelvjárások anyagával akarta bizonyítani, hogy egy-egy nyelv-közösségben azonos okok azonos feltételekkel azonos változásokat szülnek. Ezen kívül még az a cél is ösztönözte, hogy megállapítsa a német nyelvjárások mai határait, és megvizsgálja, hogy ezek összesnek-e a régi nyelvjárások határaival.

Szétküldte kérdőíveit, először csak a Rajna vidékére (1876-ban), minden faluba, ahol csak volt német iskola. Később kiterjesztette munkakörét Észak-Németországra (1879) és a déli területekre (1887/8) is. 40 rövid mintamondatára 40736 német helységből 44251 teljes választ kapott, amelyet aztán a *Sprachatlasinstitut Marburg a. d. Lahn* dolgozott fel. Az anyagot szavakra, sőt még kisebb részekre bontva térképekre rajzolták be, úgy, hogy minden egyes szó vagy nyelvtani alak külön lapot kapott. Mintegy 1650 ilyen térkép készült el eddig, és ezeket most a marburgi *Zentralstelle für den Sprachatlas des Deutschen Reiches und deutsche Mundartforschung* őrzi, a másodpéldányokat pedig a berlini állami könyvtár.

E rendkívül gazdag anyagból WENKER csak 6 térképet jelentetett meg *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland* címen (Strassburg, 1881.). Ez az első (és egyetlen) publikáció azonban nagy csalódást keltett: a térképen egyáltalában nem mutatkoztak meg a várt nyelvjárési határok, és a hangváltozások tekintetében is meglepő dolgok derültek ki. Kiderült pl., hogy az a délnémet terület, amely *haus*-t mond, nem pontosan ugyanaz, mint amelyiken az *aus* járja, és ennek megfelelően az északnémet *hūs* és *ūs* terjedési határai sem esnek egybe. Ez azt jelentette, hogy vannak vidékek, ahol az *ū* bizonyos szavakban megmaradt változatlanul, ugyanott azonban más szavak már egy *ū* > *au* fejlődésről tanúskodnak. Azt jelentette ez, hogy vannak nyelvjárások, amelyek végre is hajtották a kfn. *ū* > úfn. *au* változást, meg nem is. Egyes szavakban igen, másokban egészen érthetetlenül nem. A hangtörvények kivételnélküliségének hívei csóválták a fejüket. Hogy egyazon időben ugyanazon a területen azonos fonétikai körülmények között egyszer bekövetkezzék, másszor meg elmaradjon egy törvényszerű hangváltozás, számukra elképzelhetetlen volt. Itt valami hibának kell lennie, gondolták.

A hibát meg is találták, persze nem a kivételnélküliség merev tanában, hanem — WENKER munkájában. Szemére vetették eljárási technikájának fogyatékoságait, közléseinek fonétikai pongyolaságait. Adatainak egy kis töredékéről kimutatták, hogy nem megbízható, és ezzel az egész munkát igyekeztek elgáncsolni.

Az újgrammatikus kritika fölényes győzelmet aratott: WENKER elkedvetlenedett, a nyelvatlasz megjelentetése abbamaradt. A nyelvjárási monográfiák burjánzása pedig folyt tovább, mintha mi sem történt volna.

A német kezdeményezés azonban mégis meghozta gyümölcsét. Igaz, hogy csak mintegy negyedszázad múlva és — Franciaországban, ahol az újgrammatikus irány nem volt olyan erős. A nagy fordulatot, amely egyúttal új fejezetet kezd a nyelvjárás-kutatás történetében, GILLIÉRON idézi elő.

GILLIÉRON mesterének, PARISnak ösztönzésére kezd foglalkozni nyelvjárás-földrajzi vizsgálatokkal. Ily irányú első munkája (*Petit atlas phonétique du Valais Roman*. Paris, 1884.) azonban még egészen jelentéktelen kísérlet, amely egyáltalán nem kelt különösebb feltűnést a szakkörökben. Annál nagyobb a hatása az *Atlas linguistique de la France*-nak, amelyet EDMONT közreműködésével alkot meg.

A nem nyelvész, de a nép nyelvét kitűnően ismerő EDMONT 1897 és 1901 között bejárja a francia nyelvterületet, és GILLIÉRON tervei szerint összegyűjti a francia népnyelv legjellegzetesebb adatait. A begyűjtött adatokat GILLIÉRON rendezi, és térképekre vetítve megjelenti. A publikáció 1902-ben indul meg, és tíz év alatt be is fejeződik. Az eredmény 1920 térkép, 639 helységből való, több mint egymillió nyelvjárás adat. Óriási anyag, de még nyers, feldolgozatlan. GILLIÉRON részben egyedül, részben tanítványaival társulva több magyarázó munkát ír [vö. GILLIÉRON—MONGIN: *Scier dans la Gaule romane du Sud et de l'Est* (1905); GILLIÉRON—ROQUES: *Etudes de géographie linguistique* (1912); egyedül: *L'aire clavellus* (1912); *Pathologie et thérapeutique verbales* (1915—21); *Généalogie des mots qui ont désigné l'abeille* (1918); *La faillite de l'étymologie phonétique* (1919); *Les étymologies des étymologistes et celles du peuple* (1922)] és megmutatja, hogy mikép kell olvasni a térképeket, kiemelve a tanulságokat, amelyek a térképek adataiból nyerhetők. A legfeltűnőbb tanulság az, hogy a hangtörvény, amely azt mondja, hogy ez vagy az a hang meghatározott időben és helyen ilyen és ilyen körülmények között megváltozik, csak absztrakció: a valóságban minden szónak, minden formának külön története

v a n. A hangváltozások nem valami vak szükségszerűség szülöttei, hanem rendkívül szövevényes tényezők kölcsönhatásának eredményei. A változások szavanként terjednek egyes nyelvi gócpontokból, hullámszerűen. Ahol két vagy több hullám találkozik, ott vegyes alakok jelzik a hatások kereszteződését.

GILLIÉRON azonban nemcsak magyaráz, hanem támad is. Támadja az újgrammatikus iskola híveit, mégpedig ott, ahol legérzékenyebbek: a hangtörvények kérdésében. A nyelvi változások korántsem olyan egyszerűek, korántsem olyan logikusak, mint ahogy azt az újgrammatikusok tanítják; olyan felfogásra van tehát szükség, amely ment minden merevségtől, minden mechanikus általánosítástól.

GILLIÉRON — ugyancsak EDMONT segítségével — megcsinálja Korzika atlaszát is (*Atlas linguistique de Corse*. Paris, 1914.), tanítványai pedig kiegészítik a nagy francia atlasz adatait kisebb népnyelvi területek részletes térképezésével (vö. MILLARDET, TERRACHER, BRUNEAU, BLOCH O. nyelvjárásatlaszait). A mozgalom átesap a határokon túlra is. Svájcban JUD és JABERG teszik ismertté a térképekkel dolgozó nyelvjárást, a nyelvföldrajzt (*géographie linguistique, Sprachgeographie*), és történeti vonatkozásokban is igyekeznek hasznosítani az új módszert. Ausztriában SPITZER ismerteti a GILLIÉRON-iskola eredményeit, együttal pedig azon fáradozik, hogy a szóföldrajzi kutatások tárgyfeldrajzi tanulmányokkal kapcsolóssanak össze. A katalán terület atlaszát GRIERA állítja össze 1912 és 1921 közt (*Atlas lingüistic de Catalunya*. Barcelona, 1923.). JABERG és JUD szerkesztésében megindul a *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (Zofingen, 1928—32.), de e mellett egy külön olasz nemzeti atlasz terve is felvetődik, amelynek megszerkesztésére BARTOLI és BERTONI kap megbízást.

Németországban a kezdeti balsikerek után egyidőre elhanyaglik a nagy atlasz körüli tevékenység. A 80-as évek végén azonban bekapcsolódik a munkába WREDE is, aki WENKER halála után (1911) átveszi a munka irányítását is. GILLIÉRONÉK sikerei jótékonyan hatnak, és így itt sincs már akadálya, hogy az ötvenéves nagy gyűjtési munka eredménye — technikailag csiszoltabb formában — közzétételük (*Deutscher Sprachatlas. Auf Grund des von G. Wenker begründeten Sprachatlas des Deutschen Reiches... in vereinfachter Form bearbeitet bei der Zentrallstelle für den Sprachatlas des Deutschen Reiches und deutsche Mundartforschung unter Leitung von F. Wrede*. Lief. 1 ff. Marburg in H., 1926—), miután a részlet-

munkálatok egy része a *Deutsche Dialektgeographie*-sorozatban külön is megjelent.

Amerre csak nézünk, Európában ma is mindenütt atlasz-terveket szőnek és valósítanak meg a nyelvészek. Csak nem régiben jelent meg a lengyel nyelvatlasz egy részlete (MALECKI és NITSCH gondozásában), s a bennünket közelebbről érdeklő nyelvek közül a finn és az észti anyag térképezése már meglehetősen előrehaladott állapotban van.

Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy századunk nyelvjárás-kutatása az atlaszok jegyében áll. Az atlaszok kora ez, sorrendben a harmadik a nyelvjárás-kutatás történetében.

Ha ebből a ma még nyitott korszakból visszapillantunk az előzőre, könnyen megállapíthatjuk, hogy a nyelvjárás ismeretek általános nyelvészeti megbecsülése még az újgrammatikus időkhöz képest is jelentősen meggyarapodott. Megváltozott a dialektológiai kutatás módja, mert míg a monográfiák virágzása idején a nyelvjárás-kutató e g y (természetes összefüggéseiből kiszakított) nyelvjárás-terület ö s z s z e s sajtáságait kereste, most e g y sajtáságot vizsgál az ö s s z e s nyelvjárásokban. Bár már előzőleg is történtek kísérletek az összes nyelvjárások adatainak összefoglalására, de ez inkább csak kivétel volt, most a kivétel szabály. A monográfia-szerzők főleg hangtani kérdéseket feszegettek, mivel az újgrammatikusoknak ezek voltak a legérdekesebbek, most a szótan problémái uralkodnak. Ez különösen GILLIÉRONÉkra vonatkozik, a francia atlaszra és azokra a munkákra, amelyek francia csapáson haladnak. A német nagy atlasz már inkább a hangtani kérdéseket öleli fel, ami érthető is, különösen ha e munka megindulásának körülményeire és WENKER kezdeti céljaira gondolunk.

A századvég nyelvészete individuálinguisztikai jellegű volt, a XX. századdal a szociálinguisztikai szempontok domborodnak ki egyre jobban. A 70-es évek óta gombamódra elszaporodó monográfikus leírásokat még az egyéni nyelvszemlélet táplálja, a nyelvföldrajz már inkább a nyelv életébe belejátszó társadalmi mozzanatoknak (népmozgalmak, művelődési gócpontok szerepe, stb.) szenteli figyelmét. Hogy világosan lássuk, miről van itt szó, lássunk egy példát. Ha a német *háltst*, *hált* alakokat i-umlauttal magyarázzuk, akkor magyarázatunk elvont és elméleti, mert kiszakítja ezeket az alakokat természetes talajukból, abból a nyelvjárás közösségből, amelyből valók. Ez a magyarázat in concreto csak bizonyos népnyelvi területekre vonatkoztatva állja meg a helyét: ott, ahol valamikor kimutathatóan *haltis*, *haltit* alakok járták. Itt tényleg élhetünk

a szokásos fiziológiai magyarázattal (a következő szótag magasnyelvállású magánhangzója visszahatott az alacsonyabb nyelvállásúra), az egyéni mozzanatok hangsúlyozásával, már ami a változás megindulását és terjedését illeti. Vannak azonban olyan német vidékek is, ahol az *lt* hangsoport rendszerint megakadályozta ezt a hasonulás-szerű umlautot, de ha az ilyenekben mégis *hältst* és *hält* alakokat találunk, akkor arra kell gondolnunk, hogy itt nyilván a *fängst*, *fängt*-félék analógiája érvényesült. Ez ugyan már nem fiziológiai, hanem lélektani magyarázat, de a folyamat terjedését még ebben az esetben is magyarázhatjuk egyéni kiindulópontból. Más a helyzet az olyan nyelvjárásokban, amelyekben a népkeveredési, települési mozgalmak egymás mellett élő *hältst* és *haltst* alakokat hoztak létre, s ezek közül — mondjuk — az umlautos alak általánosult. Ezekben is változás történt, a változás eredménye pontosan ugyanaz is, mint az előbb említett helyeken, a változás megindulását és lezajlását mégis másképp kell értelmeznünk, mert itt már nem egyénfiziológiai vagy egyénlélektani mozzanatok érvényesültek, hanem társadalmiak.

Amint látjuk tehát, a nyelvöldrajz bevonulásával a nyelvjárásban sok minden megváltozott. Talán csak egy tekintetben történt kevés változás: a nyelvtörténeti érdekek szempontjából. A nyelvatlások sem csak azért készültek és készülnek, hogy a mai népnyelvi állapotot egyes jellemző pontjaiban megrögzítve állítsák eléink, hanem hogy a mai állapotból visszakövetkeztethessünk a régmúlt időkre, hogy a jellegzetes sajátságok mai elterjedéséből, ha csak lehet, rekonstruálhassuk a multnak egy darabját, és ezzel is gyarapítsuk nyelvtörténeti ismereteinket. Az újgrammatikusoknál mindenesetre uralkodóbb volt ez a történeti érdekek, most, az atlaszok korában, halványabb ugyan, de kétségtelenül megvan.

Áttekintésünk végére érve még csak egy eseményről kell beszámolnunk: a fonológiai szempontok jelentkezéséről a nyelvjárás-kutatásban. WINTELER és ROUSSELOT annakidején a fonétikát állították a népnyelvi vizsgálatok szolgálatába, most — a legutóbbi időben — a fonológia elveinek dialektológiai hasznosítására történtek lépések. Különösen fontos e tekintetben TRUBETZKOJ dolgozata (*Phonologie und Sprachgeographie*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV, 228), amelyre különben később még visszatérünk.

Irodalom. H. C. WYLD, *The study of Living Popular dialects and its Place in the Modern Science of Language*. Transact. of the Yorkshire Dial. Soc. I, 5. 1903. W. W. SKEAT, *English Dialects from the Eighth Century to the Present Day*. Cambridge, 1912. F. WREDE, *Der Sprachatlas des Deutschen Reiches und die*

elsäss'sche Dialektforschung: Archiv. f. d. Stud. d. neueren Sprachen u. Literaturen. CXI, 29. A. BACH, *Deutsche Mundartforschung* (Germ. Bibl. Nr. 18.). Heidelberg, 1934. K. JABERG, *Sprachgeographie*. Beitrag zum Verständnis des Atlas lingu. de la France. Aarau, 1908. E. GAMILLSCHEG, *Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allg. Sprachwissenschaft*. Bielefeld-Leipzig, 1928. A. DAUZAT, *La géographie linguistique*. Paris, 1922. J. FELLER, *L'évolution de la géographie linguistique*. Liège, 1923. PAPP ISTVÁN, *A világ nyelvatlasz-munkálatai*. Bp. Szemle, CCXXX. (1933), 226.

2. A külföldi fejlődést ismerve, most már könnyen áttekinthetjük a magyar nyelvjárás-kutatás történeti kialakulását.

A magyar népnyelvi különbségek első említését OLÁH MIKLÓS *Hungaria et Atila* c. munkájában (1536, I. 19. fej. 3. §) találjuk. Itt, valamint RANZANUS PÉTER olasz tudósnál (*Epitome Rerum Ungaricarum*, 1558), MAGINUS JÁNOS ANTAL *Geographiá*-jában (1597) és SZAMOSKÖZY ISTVÁN erdélyi történetírónál (*Rerum Transylvaniae*, 1598—1602) a magyar és székely „nyelv“ különbségéről esik szó. Különösen érdekes SZAMOSKÖZY megjegyzése, hogy a székelység nyelve úgy viszonylik a magyarhoz, mint a dór tájszólás az attikaihoz.

A grammatikusok közül elsőnek GELEJI KATONA ISTVÁN említi a nyelvjárasi eltéréseket *Magyar Grammatikátská*-jában (1645), mégpedig nemcsak a magyar és székely „különbözéseket“, hanem azokat is, amelyek „a' magyar szóllásban vagynak“. Néhány évvel később (1648) MIKOLAI HEGEDÜS JÁNOS egyik levelében felföldismusról, alföldismusról és erdélyismusról beszél (vö. SZILY: MNy. XIV, 173).

Mindezek és a XVII. század második, illetve a XVIII. század első feléből ránkmaradt adatok csak arról tanúskodnak, hogy a nyelvjárasi különbségeket nálunk már aránylag korán észrevették, a nélkül azonban, hogy valaki is behatóbban érdeklődött volna a népnyelv iránt.

A behatóbb érdeklődést nálunk is az irodalom váltja ki. A XVIII. század közepétől számított száz év irodalmán két jellegzetes hullám vonul végig: a népiesség és a nyelvújítás hulláma. Mind a kettő kedvez a népnyelvnek.

A népiesség FALUDI FERENCCEL indul meg. Még híre-hamva sines HERDERnek, FALUDI már kimegy „a' köznép és a' tseléd közé, tsak a' végett, hogy őket szabadabb beszédre felbátorítván, igazabban kitanulhassa a' tulajdonabb magyar szó ejtéseket“ (RÉVAI). Szavakat, kifejezéseket, mondásokat gyűjt, hogy aztán munkáiban felhasználhassa őket.

1782-ben ér el hozzánk bécsi közvetítéssel HERDER hatása. Ekkor teszi közzé RÉVAI MIKLÓS a *Magyar Hirmondó*-ban (jan. 16.-i szám)

felhívását, amelyben énekek gyűjtésére kéri az előfizetőket. RÁTH MÁTYÁS, a lap szerkesztője, maga ír bevezetést e nagyfontosságú felhíváshoz, és buzdításul a külföldi előzményekre, példákra hivatkozik. RÉVAIT elsősorban az irodalmi érdek vezeti, de nem hiányzik nála a nyelvi sem, mert — mint a felhívásában maga mondja — „a' köz énekekben... amelyeket ha az egész Hazából együvé küldendenek, a' külömb külömb vidékekben lakóknak különböző szó ejtések... gyönyörködve csudálhatjuk“.

A felhívásnak egyelőre nincs foganatja, még akkor sem, amikor SÁNDOR ISTVÁN a *Sokféle* VII. kötetében (1801) megismétli. A gyűjtés nem indul meg, de ekkor már sokan vannak az írók között, akik szeretik a népies témákat és a népies formákat. Elsőbben is a «magyarosok» vagy «népszerűek»: DUGONICS és követői, de ide tartozik CSOKONAI, s legalább részben BERZSENYI és KISFALUDY SÁNDOR is. Innen kezdve aztán egyre dagad, egyre szélesedik az irodalmi népieség árja, hogy a romantikusokon és PETŐFI előfutárjain át PETŐFI és ARANY korában elérje tetőpontját.

Az első sikertelen kísérletek után a népköltési gyűjtés is megkezdődik. A fordulat KULTSÁR ISTVÁN érdeme. KULTSÁR először a *Hazai Tudósításokban* (1811) sürgeti a gyűjtést, majd 1817-ben megindítja a *Hasznos Mulatságokat*, s abban is újra meg újra hangsúlyozza a „nemzeti dallok“, „a köznép dallai“ összeszedésének szükségét. Az ismételt felhívások most már nem bizonyulnak hiábavalóknak, és KULTSÁR 1818-ban megkezdheti lapjában a beküldött adatok rendszeres közlését.

A 20-as években egyre gyarapodik az anyag. A 30-as években a Kisfaludy Társaság is bekapcsolódik a munkába, és számos publikációban teszi közzé a behordott anyagot [vö. ERDÉLYI JÁNOS gondozásában: *Népdalok és mondák* (3 köt. 1846—48); *Magyar közmondások könyve* (1851); *Magyar Népmesék* (1855); *Válogatott magyar népdalok* (1857)]. A székely anyagot KRIZA JÁNOS szedi össze, és magánosok támogatásával *Vadrózsák* címen (1863) adja közre.

A népköltési gyűjtéssel párhuzamosan indul meg a népnyelvi gyűjtés is. A XVIII. század második felében lát napvilágot BARÓTI SZABÓ DÁVID *Kisded szótára* (1784, 1792). A régebbi szótárakban is van már számos népnyelvi adat, de ez a szótár egészen a ritka szókra van berendezve, a „not generally used“ szavakra, tehát főleg tájszókra. MÁRIAFI ISTVÁN (SZEITZ LEÓ) *Kis magyar frászeológgiájának* (1788) *Toldalékában* szintén közöl egy sereg különbséget „a' Magyar Szóban“ a Dunántúlról (Sopron és Vas megyéből) és

a Tiszán inneni vidékekről (Heves és Borsod megyéből). Jeles szótárírónk, MÁRTON JÓZSEF már egy teljes évet (1799/1800) szán népnyelvi gyűjtésre, sőt másokat (köztük CSOKONAIT) is bevon gyűjtői munkájába.

A XIX. század első felében megjelenő szótárainkban [MÁRTON JÓZSEF (1807), SÁNDOR ISTVÁN (1808), GYARMATHI SÁMUEL (1816), KRESZNERICS FERENC (1831—32), KASSAI JÓZSEF (1833—36) stb. szótáraiban] egyre gyarapszik a tájszó-anyag, de ezek elegyes szótárak, amelyekben nemcsak népnyelvi szavak foglalnak helyet. Tiszta tájszó-gyűjtemények a folyóiratokban jelennek meg. SÁNDOR ISTVÁN a *Sokféle* VII. kötetében hienc és palóc szövejtéseket közöl. KULTSÁR ISTVÁN a *Hazai Tudósításokban* (1806) baranyai nyelvmutatványt ad. A legtöbb közlés azonban a *Tudományos Gyűjteményben* (1817—) lát napvilágot, abban a folyóiratban, amely ekkor ugyanazt a szerepet játssza, mint később a *Magyar Nyelvőr*.

Tájszó-gyűjtemények és népnyelvi közlemények jelennek meg a *Felsőmagyarországi Minervában* (1825—), a *Tudománytárban* (1834—), az *Athenaeumban* (1837—) és másutt.

Az Akadémia mindjárt megalakulásakor (1831) elhatározza egy „teljes” szótár kiadását, amelyben helyet kapnának a régi szavak, tudományos műszók, mesterségszók és természetesen a népnyelvi szavak is. Eleinte az az elgondolás, hogy csak azokat a tájszókat kell felvenni a szótárba, amelyek grammatikailag kifogástalanok és azonkívül alkalmasak arra is, hogy az irodalmi nyelvet gazdagítsák (nyelvújítási szempont!). VÖRÖSMARTY és SCHEDEL javaslatára azonban az a nézet kerekedik felül, amelyet TELEKI JÓZSEF gróf fejtett ki annak idején pályamunkájában (*Egy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendeltetése, készítése módja*. 1821), hogy t. i. minden tájszónak ott a helye a szótárban, a nyelvhelyességi és nyelvgazdagítási szempontokra való tekintet nélkül.

Csakhamar kiderül azonban, hogy egy „teljes” szótár megalkotása roppant hosszadalmas, és ezért az Akadémia 1834-ben elhatározza, hogy a régi szavak, a mesterségszók és tájszók gyűjteményét külön-külön jelenteti meg.

A szétszórtan megjelent tájnyelvi anyagot feldolgozzák, főleg azt, amely a *Tudományos Gyűjteményben* található. Kiegészítik HOLLÓK IMRE gömöri barkó (TTár. 1836 : IX, 16), NÁTLY JÓZSEF (*Némely vélekedések a' magyar nyelv ügyében*, 1825) szegedi adataival, valamint GYARMATHI *Vocabulariumának* népi szavaival. Ehhez

járul még néhány kéziratot gyűjtemény, őrségi és székely adatokkal, és megszületik a *Tájszótár* (1838), a magyar nyelvjárás első összefoglaló alkotása. A szótár tulajdonképeni szerkesztője DÖBRENTÉI GÁBOR, de mégsem az ő, hanem egyik munkatársa, KECSKEMÉTI CSAPÓ DÁNIEL neve alatt jelenik meg a munka, SZTRÓKAI ANTAL, CZUCZOR GERGELY, CZECH JÁNOS és mások közreműködésével.

Amint látjuk tehát, a nyelvjárás-kutatás nálunk is a szóképzési tények gyűjtésével indul meg, ugyanúgy, mint külföldön.

A *Tájszótár* megjelenése után a tájszó-gyűjtés természetesen tovább folyik a folyóiratokban. Az *Akadémiai Értesítőben* (1840—), az *Új Magyar Múzeumban* (1850—), a *Vasárnapi Ujságban* (1854—), a *Magyar Nyelvészetben* (1856—) és a *Nyelvtudományi Közleményekben* (1862—) jelennek meg tájszóközlések, vagy ezekre vonatkozó megjegyzések.

A szótári munkálatokkal párhuzamosan felébred a érdeklődés a nyelvjárások általános problémái iránt is. E tekintetben főleg az egykorú pályázatok hatnak serkentőleg. A Magyar Nemzeti Múzeum 1815-ben a következő jutalomkérdést tűzi ki (Marczibányi-jutalom): „Mi a' Dialectus Grammatikai értelemben? Vagynak-e ezen értelemben a' Magyar Nyelvnek dialectusai? Ha vagynak, mellyek azok különösen? miben különböznek egymástúl? és mint lehetne általok bővíteni a' Magyar írói nyelvet?” A jutalmat PÁLÓCZI HORVÁTH ADÁMNAK *A' magyar nyelv' dialektusairól* (1821) írt műve nyeri el. A második kérdés 1816-ban: „Minő tudományos rendszabások szerént kellene 's lehetne új szókkal és új szóllásmódokkal a' Magyar nyelvet bővíteni?” Erre TELEKI JÓZSEF gróf adja meg a feleletet (*A' Magyar nyelvnek új szavak és szóllás módok által való tökéletesítéséről*), rámutatván a nyelvjárások szókinésére, amely kiválóan alkalmas az irodalmi nyelv bővítésére. Az 1817-es harmadik kérdésnek, bár szótári természetű, szintén van nyelvjárási vonatkozása. Erre szintén TELEKI felel, és a már említett (vö. 13. l.) dolgozatában megjelöli azokat az elveket, amelyeket azután Akadémia a *Tájszótár* összeállításában alkalmaz is. A negyedik kérdés 1818-ban: „Miképpen lehetne a' magyar helyyes írást (Orthográfiát) az egymással ellenkező szokások, és önkényes vélemények helyett Filosofiai printzipiumokra építeni?” E kérdésre több felelet érkezik, közülük a mi szempontunkból GÁTI ISTVÁNÉ (*Elmélkedés a' Magyar Dialektusról, Lexiconról, és Helyesírásról*) a legfontosabb.

A Marczibányi-jutalomkérdések később is felvetik a nyelvjárások problémáit (vö. az 1822. és 1834. évi jutalomtétéleket), és ha nem is

járnak mindig eredménnyel, arra mindenesetre jók, hogy napirenden tartásuk a népnyelv ügyét.

A pályatételek közül még csak egyet kell megemlítenünk, azt, amelyik a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es évfolyamában (I, 114) tüzetik ki. Egy magát meg nem nevező „hazafi“ (valószínűleg HORVÁT ISTVÁN) 12 császári spécies aranyat ajánl fel annak, aki a palócságot „különbféle tekintetben“, tehát nyelvileg is ismerteti. Pályamunka nem érkezik be a kitűzött kérdésre, de nyilván ettől a pályázattól ösztönözve írja meg SZEDER FÁBIÁN *A' Palóczok* c. értekezését (TGyűjt. 1819:VI, 26), amely az első nyelvjárási leírás irodalmunkban.

Ettől kezdve egyre-másra jelennek meg leírások, eleinte nagyon vegyes tartalommal. Egyesek egy-egy vidék általános leírását kísérlik meg, a nyelvi sajátosságokat éppen csak hogy érintve (pl. NAGY APÁTHI KIS SÁMUEL, *Soprony Vármegyének rövid Esmértetése*, TGyűjt. 1823:X, 53), mások viszont a történeti kapcsolatokra vetik a súlyt, és a nyelvjárási eltérések történeti hátterét boncolgatják (vö. SZEDER FÁBIÁN, *A' Palóczokról eredetekre, és Pannoniába jöveletekre nézve*, TGyűjt. 1821:XI, 63; SZABÓ JÓZSEF, *Értekező Észrevételek a' Székelyek' Eredetéről*, TGyűjt. 1827:I, 9; HORVÁT ISTVÁN, *A' Jászokról mint Magyar Nyelvű Népről és Nyilazókról*, TGyűjt. 1829:VII, 3; u. a. *A' Jász Nemzet Nyelvéről*, TGyűjt. 1833:XII, 84; u. a. *A' Székely Nemzet Nyelvéről*, TGyűjt. 1834:I, 110), vannak azonban már olyan leírások is, amelyekben a nyelvi sajátosságok ismertetése uralkodik. Ezek közül B. S. *Rövid rajza a' Gömöri Dialectusnak* (TGyűjt. 1819:IX, 56), SZEDER FÁBIÁN, *A' magyar nyelvbeli Dialectusokról* (TGyűjt. 1829:V, 3; az írói, köznépi és palóc dialectus összehasonlítása a tárgya), PLÁNDER FERENC, *Zala Vármegyei Göcsei szőejtés (dialectus), 's annak némely különös szavai* (TGyűjt. 1832:III, 62) SZEDER FÁBIÁN, *A' Palóczokról* (TGyűjt. 1835:II, 3), HOLLÓK IMRE, *Észrevételek a' gömöri Barkók' szójárásáról* (TTár. 1836:IX, 60), SZABÓ ISTVÁN, *Karancs-vidéki palócz nyelv* (TGyűjt. 1837:I, 43), PLÁNDER FERENC, *Göcseinek esmérete* (TGyűjt. 1838:VI, 3) az ismertebbek. Nem rendszeres leírások ezek, inkább csak egyes kiragadott sajátosságokra világítanak rá a szerzők. Már jóval rendszeresebbek azok a leírások, amelyek az 50-es évek végéről és a 60-as évekből valók (vö. TORKOS SÁNDOR, *A göcseji nyelvjárás*, MNyszet. I, 215; II. 403; VASS JÓZSEF nagyszabású pályadíjnyertes munkája a dunántúli nyelvjárásról, MNyszet. V, 63; HUNFALVY PÁL, *Székely beszéd*, MNyszet. V, 345; LÖRINCZ KÁROLY, *Háromszéki*

nyelvjárás, MNyszet. VI, 206, 316; KRIZA JÁNOS, *Vadrózsák*. Kolosvártt, 1863. 547; VASS JÓZSEF, *Kapnikbánya- s vidékének nyelvjárása*. NyK. II, 362; III, 1): ezek már a következő korszak hírnökei.

Ha így végignézzünk a magyar nyelvjárás-kutatás első szakaszán, amely egészen a *Magyar Nyelvőr* megindulásáig (1872) tart, nagyjából ugyanazokat a jellemző vonásokat fedezhetjük fel, mint az egykorú európai irodalomban. Nálunk is a népköltéssel való foglalkozás váltja ki az érdeklődést a népnyelv iránt, nálunk is szókészleteti adatok gyűjtésével indul meg a munka, amely a régi *Tájszótárral* már jelentős eredményt tud felmutatni. A cél nálunk is — sőt nálunk talán még fokozottabban mint egyebütt — irodalmi, hisz az irodalmi nyelv gazdagításának vágya serkenti a legtöbb népnyelvi gyűjtőt. „Hadd juszanak be nyelvünk alkatának bármily vékony vonásai s erecskéi az írók ismerettárába, hogy annál kevesebb idegenségeknek legyen helyök“ — idézi VASS JÓZSEF (NyK. II, 362) LŐRINCZ KÁROLYNAK, az egyik gyűjtőnek a szavait. A nyelvújítás mozgalmának egyik egészséges ága ez a kezdeti ismerkedés a dialektusokkal, amelytől a vérmesebbek hatalmas eredményeket várnak. „A' Magyar nyelv nints olly keskeny korlátok közzé zárva — írja a baranyamegyei adatok közlője, TÓBI ANTAL (TGyűjt. 1826 : II, 38—9) — hogy más nyelvtől koldúlja tökéletesedését, más nyelvnek szabásai szerint teremse új szavait, és hogy erőltetést nem szenvedő természetéből a' tudatlan újítók által kivetkeztessék. Ha a' haza minden környékeiből az ott szokásbeli, és nem általánosan esmert szavak' felszedését a Tudományos Gyűjteménnyel a' Magyar nyelvet szerető hazafiak közlenék: reménylhetnénk rövid idő alatt egy olly' Szó-tárt, a' melly akárminemű kifejezésekre elégséges volna.“ Tehát a népnyelv egymaga megoldhatná az egész nyelvújítási problémát, a gazdagítás egyéb forrásairól akár le is mondhatnánk!

E mellett az egész korszakon végighúzódó ösztönzés mellett már csak különlegesség számba megy SZABÓ ISTVÁN irodalmi kísérlete, amikor palócra fordítja le az *Ilias* egy részletét, így akarván visszaadni HOMEROS nyelvének ódon* zamatát:

„Zengjed el, istenné, Pelides dúlao mérgeet,
 melly az akhívi hadat száz feele csapásvao rontá,
 sok daliák leökét szaporán köüdözte az allag
 árnyeeékába... (TGyűjt. 1837 : I, 62)

* A 30-as években, HORVÁT ISTVÁN tanítása nyomán, a palócot régies nyelvjárásnak tartották. A HB-ben is az „ősz“ palóc nyelv emlékét látták.

Itt már a nyelvjárási anyag közvetlen felhasználásáról van szó, mégpedig irodalmi célra való felhasználásáról. Más hasonló kísérletről nincs tudomásunk, ilyesmire általában nem is törekedtek, annál jobban ösztönözte azonban az irodalom közvetett szolgálata a magyar népnyelv régi kutatóit.

A szótári munkálatokon kívül — mint láttuk — nyelvjárási leírások is maradtak ránk ebből az első korszakból. Bár ezek nem jellegzetes alkotásai a kornak, egy tekintetben mégis tanulságosak. Elárulják, hogy csak a legszélsőségesebb népnyelvi eltérések iránt volt érzékük a nagyrészt laikus kutatóknak. Csak azokról a nyelvjárásokról készültek leírások, amelyek a magyar nyelvterület szélein fekszenek, a belső területekről egy sem.

Megvolt tehát az érdeklődés, meg is indult a munka, de egyik sem hatolt a felületi rétegeken át mélyebbre.

A második korszakkal már rövidebben végezhetünk. Nem mintha ez kevésbé volna fontos, mint az első. Sőt, a magyar nyelvjárástanak ekkor vetik meg az alapját, és mai népnyelvi ismereteinket is nagyrészt ennek köszönhetjük. Még csak rövidnek sem mondhatjuk ezt a korszakot, hisz a 70-es évekkel kezdődik, és tulajdonképp még ma sem ért véget. De ami nálunk történt, az szinte szószerinti ismétlődése volt a külföldön történteknek.

Itthon is azzal kezdődik a fellendülés, hogy nyelvészi stúdiummá lép elő a népnyelv tanulmányozása. Nyelvészek kapcsolódnak bele a munkába, és ha nem is ők végzik e munka dandárját, az irányítás mindvégig az ő kezükben marad. Itthon is monográfiászerű leírásokban halmozódik fel mindaz, amit az új kutatás termel, s a mi nyelvjárási monográfiáinkban is a hangtani kérdések feszegetése a főtéma. A korábbi irodalmi érdekek helyébe nálunk is a nyelvtörténeti lép: történeti adatokért vallatják a nép nyelvét, lehetőleg olyanokért, aminőket az írásos emlékek nem őriztek meg.

A nyelvjárási leírások zöme a *Magyar Nyelvőrben* és a *Nyelvészet* *Füzetekben* jelenik meg. Most már nemcsak a szélső területek, hanem a belsőbbfekvésű nyelvjárások is leírókra találnak. A leírók közt ott találjuk SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, NÉGYESY LÁSZLÓ, BALASSA JÓZSEF, ZOLNAI GYULA, WICHMANN GYÖRGY, ERDÉLYI LAJOS, HORGER ANTAL, CSÜRY BÁLINT és még számos szakember nevét.

Bár e monográfiászerű leírások csak egy-egy kiragadott területről számolnak be több-kevesebb pontossággal, két munka is készül az

eredmények összefoglalására. Az egyik BALASSA JÓZSEF könyve (*A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, 1891.), amely a régi irodalmat foglalja össze és egészíti ki a szerző kérdőíves adataival, a másik HORGER ANTALÉ (*A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1934. Rövidítése alább: Mnyj.), amely az újabb leírásokat is figyelembe veszi, és így ad részletes képet a magyar népnyelvről. A leírások jegyzékét l. HORGER i. m.-ban és LAZICZIUS GYULA, *Berezetés a fonológiába c. munkájának Függelék*-ében.

A szógyűjtés — mint mondtuk — közben is folyik. A leírásokban és a folyóirati közlésekben felgyülemlett anyagot aztán SZINNYEI JÓZSEF dolgozta föl *Magyar Tájszótár*ában (Budapest, 1893—6.), nyelvjárastani irodalmunk e maradandó értékű alkotásában.

A XIX. század utolsó évtizedeinek nagyszerű lendülete azonban a század fordulóján túl lassanként alábbhagy. Hiába iktatja legfontosabb teendői közé a népnyelv átbúvárlását az 1904-ben megalakult *Magyar Nyelvtudományi Társaság*, hiába ad egyre újabb megbízásokat a nyelvjárások tanulmányozására, a lankadó érdeklődés nem tud új erőre kapni. Csupán csak egy megbízás jár sikerrel, az, amelyet CSÚRY BÁLINT kap a szamosháti nyelvjárás szókincsének feldolgozására. CsúRY kétkötetes nagy szótára negyedszázadig tartó szorgos munka után immár készen áll, hogy megadja a választ arra a kérdésre, hogy nagyjából milyen terjedelmű és milyen rétegeződésű egy nyelvjárás szó- és kifejezőkészlete.

Az ellankadó érdeklődésnek a folyománya, hogy a háború után már csak elvétve jelenik meg egy-egy nyelvjárási leírás a szakfolyóiratokban (legújabbban pl. a *Népünk és Nyelvünk*-ben), és ugyancsak ennek kell tulajdonítanunk, hogy nyelvjárás kutatásunk nem tud eljutni a harmadik korszakhoz. A magyar nyelvatlasz eszméjét ERDÉLYI LAJOS pendíti meg először (vö. Paed. Ért. 1917. évf. 10—2. sz.). Majd HUSS RICHÁRD és PAPP ISTVÁN veti föl ismét az eszmét. Ők meg is alakítják a *Magyar Nyelvatlasz Társaság*ot, ki is dolgozzák az elvégzendő munka tervét, a német atlaszt választva követendő mintaképül, a megvalósítás azonban a kezdet kezdetén elakad.

Irodalom. ERDÉLYI LAJOS, *Nyelvjárásaink ügye és teendőink*. Budapest, 1905. G. VIDA, *Die Geschichte der Erforschung der ung. Dialekte bis 1838*. Inaug.-Diss. Boroszló, 1929. Vö. még HORVÁTH JÁNOS, *Az irodalmi népiesség története*. Budapest, 1927.

II. Magyar nyelvjárási sajátosságok.

3. A legrégebb, de ma már nem élő magyar nyelvjárási sajátosság eredete az ugor korszakba nyúlik vissza. Mint ismeretes, a finnugor alapnyelvi szókezdő *k* a finnséghez tartozó nyelvekben egységesen fejlődött: mindenütt megmaradt változatlanul. Pl.

lpK. *kit*, f. *käsi*, md. *k'ed'*, *k'ed'*,
cser. *kít*, zürj.-votj. *ki* 'kéz'

és

lpK. *kolm*, f. *kolme*, md. *kolma*, *kolmo*,
cser. *kum*, *kâm*, votj. *kuiñ*, zürj. *kujim* 'három'
(SZINNYEI, NyH.⁷ 23, 24).

Az ugarságban a fejlődés már nem volt ilyen egyöntetű. Más-kép fejlődött a *k*- a magas-, és másképp a mélyhangú szavakban. A magashangú szavak szókezdő *k*-ja általában változatlanul megmaradt, vö. vog. *kāt-*, *kāt*, osztj. *kèt*, magy. *kéz*, l. uo. A mélyhangú szavakban viszont *q* (= *k̄*), illetőleg *χ* lett belőle. Ez a veláris kettősség ma nyelvjárásonként megoszolva jelentkezik mind az osztjákban, mind a vogulban. Az északi dialektusokban *χ* (vö. osztj. É. *χól̄m*, vog. É. *χūr^um*), a déliekben *q* (= *k̄*, vö. osztj. D. *h'ól̄m*, vog. D. *hūr^um*) a megfelelés. A déli nyelvjárássok egy részében (közép- és felsőkondai, pelimi. vagilszki nyj.) ugyan a várható *q* (= *k̄*) helyett *k* van (pl. vagilszki *kūr^um*), de ez nyilván későbbi fejlemény.

Ha a magyar megfeleléseket is tekintetbe vesszük, azt látjuk, hogy ősi szavaink idetartozó csoportja ugyanilyen kettősséget tanúsít: a szókezdő fgr. *k* (+ eredetileg mélyhangú mgh.) helyén egyszer *χ*-ból lett *h* (pl. *három*, *húny* stb.), másszor meg *q*-ból lett *k* (pl. *kap*, népn. *kúm* 'húny' stb.) jelentkezik. A megoszlás nálunk ma már nem nyelvjárási. A *három* szónak nincs népnyelvi **károm* alakváltozata, a *kap* szót sem mondják sehol **hap*-nak, mert az egyik szóban a (*χ* >) *h*, a másokban a (*q* >) *k* általánosult az egész nyelvterületen, de hogy a magyarban is nyelvjárási különbség volt egykor e kettős megfelelés mögött, az kétségtelen.

A fgr. *k* fejlődése a mélyhangú szavak kezdetén az ugorban tehát egy nyelvjárási eltérést eredményezett: a nyelvterület egy részén *χ* (vö. a vogul és osztják nyelvjárássok északi csoportját és a magy. *h*-s megfeleléseket), másik részén viszont *q* (vö. a vogul és osztják déli nyelvjárássokat, továbbá a magy. *k*-s szókezdeteket, amelyek ugyanolyan másodlagos *q* > *k* változást tüntetnek föl, mint a vagilszki stb. adatok) lett belőle. A magyar úgy szakadt ki az ugor közösségből,

hogy magával hozta ezt a különbséget, amely aztán az idők folyamán elvesztette nyelvjárási jellegét.

Hogy ez mikor következett be, nem tudjuk. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a különbség az ugorkorban még nyelvjárási volt, és az lehetett a magyar nyelv külön életében is egy darabig.

Irodalom. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 86.

4. Ugyancsak szómegfelelésekből következtethetünk egy másik régi nyelvjárási különbségre is. A fgr. *š-* magyar megfelelője — tudjuk — általában *sz-*. Pl. osztj. *sem*, zürj.-votj. *šin*, md. *šel'm'e*, f. *silmä* ~ magy. irod. *szem*, N. *szēm*, *szem*, *szöm*; cser. *šula*, md. *šejel'*, f. *siili* ~ magy. R. *szül*, *szöl*, N. *szögy* 'sün'. Ha azonban az idetartozó eseteket jobban megnézzük, feltűnik, hogy a magyar szavak családjában az *sz-*es szókezdeten kívül *s-* is előfordul. Történetileg kétségtelenül a *szem* családjába tartozik a *sömör* (vö. még irod. *szemölcs* ~ székely *sümölcs*, *sümöcs*), a *szül*, *szöl* mellett pedig ott van a *sül*, *sün* (*disznó*); vö. még *sző* ~ *sövény*, *szőr* ~ *sörény*.

E kétféle szókezdetet GOMBOCZ úgy magyarázta, hogy a fgr. *š-*nek a régi magyar nyelvjárások egy részében *sz-*, más részében *s-* volt a folytatása, és ide vette még a következőket is:

zürj. *šort-* 'falzen', votj. *šur* : *göri-š*. 'Furche' ~ magy. *sor*

md. *šil'ge* 'verruca', f. *syllä* ua. ~ magy. *súly*

md. *šulma* 'Knoten', f. *solmu* ua. ~ magy. *csomó* (*s* > *cs* továbbfejlődéssel)

zürj.-votj. *šin* 'apad, fogy', osztj. *šin*, *t'an* 'beszárad' ~ magy. *csün* (*ik*).

MELICH néhány szóközépi és szóvégi *sz* ~ *s* váltakozással egészítette ki a képet. Olyanokkal, mint *ország* ~ *uraság*, *jószág* ~ *jóság*, *csendesz* ~ *csendes*, *kopasz* ~ *avas*.

Ha GOMBOCZ magyarázataát elfogadjuk, akkor csak egy kérdést kell tisztáznunk, azt, hogy mikori ez a sibbolet? GOMBOCZ maga ómagyarnak mondja, de alig hihető, hogy itt az „ómagyar“ kitéttel az időt akarta volna pontosabban megjelölni, hisz amikor a példákat említi, hivatkozik arra is, hogy bolgártörök jövevényszavaink szintén hozzák e kettősséget (vö. ócsuvas *šil* > magy. *szél*, de csuv. *šurla* ~ magy. *sarló*). MELICH ó- vagy ósmagyarnak tartja e jelenséget, az utóbbi lehetőségnél nyilván éppen e bolgártörök jövevényekre gondolva.

Ha e szókezdetek mögött tényleg nyelvjárási különbség lappang, akkor ennek mindenesetre történetelőttinek kell lennie. Ha bolgár-

török jövevényszavaink vallomása meggyőző volna, akkor legalább annyit megállapíthatnánk, hogy ez a különbség az ősmagyarban még nyelvjárási lehetett. Azonban — sajnos — csak az ócsuvas *ś* > magy. *sz*-re vannak biztos adataink. A *sarló* szókezdeté aligha bizonyíték, mert bár a mai csuvasban *ś* a szókezdő hang, de ez talán *č*-re megy vissza (RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII/1, 32 : *sarló* < ócsuv. *čarlaγ; vö. még RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 198). Különben is a csuv. *šurla* elszigetelten áll a törökségben.

Irodalom. GOMBOCZ: MNy. XX, 60; MELICH: MNy. XXI, 52.

5. Már jóval könnyebb a dolgunk annak a nyelvjárási különbségnek a megítélésében, amelyekre MELICH mutatott rá először.

MELICH szerint „a honfoglaláskori időkben s azután is több évszázadon át“ két fő nyelvjárás volt a magyarban: az egyik *i-ző*, a másik *ü-ző*. A mai magy. *szem* (~ *szēm*, *szöm*) az egyik nyelvjárásban *szim*-nek, a másikban *szüm*-nek hangzott.

Ezt a nézetet nyelvemlékeink kétségtelenül igazolják, vö. 1237/1325: *Scim* ~ HB.: *zum*-. Ugyanígy váltakozik az emlékekben *kiz* (1246: *Kethyoukyzi*) és *küz* (HB.: *cuz*-), *higy* (1055: *hig*) és *hügy* (1206: *-huge*), *kis* (1229: *Kysfolud*) és *küs* (1232: *Kusfolud*), *gyimiles* (HB.: *gimile*-) és *gyümüles* (1287: *gumule*, *gyumulch*), *ikir* (1095/XII—XIII: *ikir*-) és *ikür* (1213: *ykr*, 1260: *ikur*), *Benedik* (1095/XII—XIII: *Benedic*) és *Benedük* (1211: *Beneduc*) stb.

LOSONCZI: NyK. XLIV, 404 szerint az ú. n. kötőhangzókban is élt e kettősség: a nyelvjárások egy része az *i*-nek, más része az *ü*-nek kedvezett, v. ö. 1211: *Scimis*, de 1135/XIII: *Scemus*.

Mivel tudjuk, hogy a magyar *ü* hang különnyelvi fejlemény, amely az ősmagyarban a bolgártörök hatás után, de még a X. század közepe előtt keletkezett (vö. GOMBOCZ, *Hangtan* II, 28), itt olyan nyelvjárási különbséggel van dolgunk, amelynek eredete legfeljebb az ősmagyar kor végére tehető. Bizonyos az is, hogy ez a különbség az ómagyarban eleven tényező volt, csak épp azt nem tudjuk, hogy mikép oszlottak meg az *i-ző* és *ü-ző* nyelvjárások területileg. Abból, hogy Árpád-kori emlékeink túlnyomórészt *ü-ző* alakokat őriztek meg, arra következtethetünk, hogy az *ü-zés* talán földrajzilag is elterjedtebb lehetett, mint az *i-zés*.

Az Árpád-kor vége felé beálló hangváltozások általában elmosták ezt a nyelvjárási különbséget, de töredékei azért megmaradhattak továbbra is. A magyar népnyelv szélein szórványosan ma is élnek *küs*, *küzsded*, *hüt*, *üsmer* (nyugati és északi részeken) és *fil*, *fist*,

gyimőcs, pispék alakok (keleten, vö. HORGER, Mnyj. 75—6), de hogy ezek közvetlen folytatói-e az Árpád-kori *i-zésnek*, ill. *ü-zésnek*, közlelbbi adatok híján eldönteni nem tudjuk.

Irodalom. MELICH: MNy. XXI, 52; GOMBOCZ, *Hangtan* II, 34.

6. Az Árpádok korában bizonyára több nyelvjárási különbség is lehetett a magyarban, de ezekről ma már mit sem tudunk. Azt azonban tudjuk, hogy az Árpád-kor utáni időkben lejátszódott események egyszerre több irányban befolyásolták a népnyelv fejlődését. Olyan változások történtek, amelyek nyomán kialakult nyelvjárásaink *ö-zése*, *ø (= ε)-zése*, *í-zése* és *é-zése*, négy olyan állapot, amely dialektusainkra ma is nagyon jellemző.

a) Legtüzetesebb ismereteink az *ö-zésről* vannak, már ami az eredetét és kialakulását illeti. LOSONCZI ZOLTÁN hatalmas tanulmányt szentelt a kérdésnek, és megállapította, hogy az *ö-zés* közvetlen oka az Árpád-kor végén végbement nyiltabbaválásban keresendő, amely az *ü-t ö-re* változtatta. A korábbi *szim* \sim *szüm*, *szimis* \sim *szümüs* viszony nyelvjárásilag *szēm* \sim *szöm*, *szēmēs* \sim *szömös* viszonyrá tolódott el, és kialakult az *ö-zés* és *ø-zés* közt fennálló különbség.

Ez természetesen nem történt ilyen gépiesen. A folyamat a végzótagokban indult meg, és innen terjedt a szókezdet felé, retrográd irányban. Ha legrégibb okleveleink és kódexeink nyelvét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az *ö-zés* által legelőször elfoglalt pontok ezek voltak: 1. a mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő ragok és képzők előtti szótag — itt éri el a kezdeti *ö-zés* legnagyobb kiterjedését; 2. ragok és képzők — ezekben jelentkezik a legtöbb *ö* az ú. n. kötőhangzók után. A szótövek — ha a tövégi magánhangzót nem számítjuk ide — akkor még alig mutatnak *ö-ző* elváltozást, vagy ha igen, akkor ezekben is a hátsó szótagokból indult ki a fejlődés.

A kódexek kora után az *ö-zés* bizonyos irányban tovább terjedt, más irányban pedig tért veszített. A mai népnyelv *ö-zése* arra enged következtetni, hogy a terjedés főképp a szótövekre vonatkozott. Ma már egész sereg szó él a nyelvjárásokban *ö-ző* alakban, amely a kódexekben így soha nem fordul elő. Minden térhódítás az *ē* rovására történt, tehát ahol *ö-ző* alakok vertek gyökeret, ott az *ö-zők* lassan kiszorultak. Viszont a kötőhangzók tekintetében az újabb fejlődés visszaesést eredményezett, sőt számos rag és képző is elvesztette időközben *ö-ző* alakját.

LOSONCZI tehát kettősséget lát az *ö-zés* történetében: egy kezdeti és egy újabb fejlődési szakaszt. Az elsőhöz a nyelvemlékekből

veszi adatait, a másodikhoz a nyelvjárások irodalmából. A két rész közül az első a kidolgozottabb. Ez részleteiben rendkívül gazdag, s a szerző mondanivalójának súlya is ezen nyugszik. Másképp fogja meg a kérdést HORGER, aki a nyelvjárások mai állapotából igyekszik áttekinteni az ö-zés történetét.

HORGER abból indul ki, hogy a mai népnyelvben négy, egymástól független területen van ö-zés: 1. az alföldi nyelvjárás területén — itt erősfokú ö-zés járja, amely a vegyeshangú (pl. *gērēnda*) és egytagú szavak (pl. *sēm*) kivételével minden *ē*-s alakra kiterjed, sőt a dunántúli részeken már ezek is *ö*-s alakban élnek (vö. *gōrōnda*, *sōm*); 2. a székely nyelvjárás-terület közepe táján — itt van olyan vidék, amely erősen ö-ző, vagyis ahol kevés kivétellel minden elülső hangrendű szó *ē*-je helyén *öt*-t ejtenek, de van olyan is, ahol az ö-zés gyengébb fokú és csak a hangsúlytalan szótagokra terjed ki, s azokra is csak akkor, ha az előző szótagban nem áll *ē* vagy *e* hangnak nyújtott változata (homoródi és udvarhelyi járás); 3. Abaúj megyének füzéri járásában és 4. a gömörmezei Csucsom községben. E két utóbbi nyelvjárászigeten az ö-zés gyengefokú: csak a kötőhangzó *ē*-je helyett ejtenek *öt*-t.

A mai helyzetkép megrajzolása után a régiség adatait veszi elő HORGER, és észreveszi, hogy ezekből a mai állapotba közvetlenül eljutni nem igen lehet. Észreveszi azt is, hogy LOSONCZI elgondolásában a régi ö-zést illetőleg valami hiba csúszhatott be, mert ha az ö-zés egykor tényleg a nyiltabbaválás jegyében zajlott le, miért nem igazolják akkor az oklevél- és kódexadatok a *szüm* ~ *szümüs* > *szöm* ~ *szömös* változásból várható ö-zési fokot, s miért tanúskodnak inkább egy *szēm* ~ *szēmös* állapot mellett? HORGER tehát olyan megoldást keres, amely lehetőleg kiküszöböli a multa vonatkozó nehézségeket, és a jelenbe való eljutást is biztosítja.

HORGER kiinduló pontjának a **szimü* ~ **szimüt* (vagy **szimüs*) alakpárt választja. A nyiltabbaválás után ezekből a nyelvjárások egy részében *szēm* ~ *szēmēt* (a második szótagi *ē* < *ü* az *ö* hiánya miatt!), más részében *szēm* ~ (az *ö* hang megteremtésével) *szēmöt* lett. Ezt az állapotot tükrözik az oklevelek és kódexek, s ezt őrizte meg a csucsomi és füzéri nyelvjárás is mind a mai napig. A nyiltabbaváláskor azonban nemcsak a tövégi *ü*-ből lett *ö*, hanem a többelseji *ü*-ből is. A *szim*-ből *szēm*, a *szüm*-ből pedig néhol *szēm* (hanghelyettesítéssel!), másutt azonban *szöm* is. Az utóbbi eset azonban — HORGER szerint — ritka volt, s így az ö-zés fejlettebb fokát ezzel nem is tudjuk megmagyarázni. „De meg lehet magyarázni — úgymond — azzal a

feltevással, hogy az ö-zésnek csak a szótő végén érvényesülő kezdetleges foka keletkezett az ü nyiltabbaválása következtében, a szó belsőjében is érvényesülő fejlettebb foka ellenben labiális—illabiális illeszkedés, pontosabban: a tövégi ö hátraható labializáló hatása következtében keletkezett.“ Ezzel HORGER legalább részben visszatért a régebbi magyarázathoz, amely labializálódással magyarázta általában az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változást.

Mielőtt tovább mennénk, néhány megjegyzést kell fűznünk HORGER és LOSONCZI megállapításaihoz. HORGERnél legelsőbb az tűnik fel, hogy milyen könnyedén kapcsolja össze a jelent a multtal. A csucsomi és füzéri ö-zésben pl. olyan megőrzött régiséget lát, amely egyenesen a kódexek ö-zésével függ össze! Ez elvileg nem volna éppen lehetetlen, de amíg e két nyelvjárás történetét tüzetesen nem ismerjük, amíg adatokat nem kapunk arra vonatkozólag, hogy a XV. század óta éppen ezen a két kis területen az ö-zés mit sem változott, amíg nem bizonyítja be valaki, hogy az utóbbi évszázadok települési mozgalmai a népnyelvnek e két kis szigetét tényleg érintetlenül hagyták, addig ezt az állítást nyugodtan önkényesnek mondhatjuk.

Feltűnő az is, hogy ugyanabból az anyagból HORGER egészen más tényállást hüvelyez ki, mint LOSONCZI. LOSONCZI az ö-zés második szakaszának eseményeit a mai népnyelvből rekonstruálja, s arra az összefoglaló eredményre jut, hogy ebben a második fejlődési időszakban a végszótagi ö-zés határozottan gyengült. Ezzel szemben HORGER labializációs magyarázata ugyanazon anyag alapján erős végszótagi ö-zést tételeztet föl, mert különben nem érthető, hogy mikép alakul ki az elülső szótagok erős fokú ö-zése az ö-zés szempontjából gyengülő végszótagok hasonító hatására. Itt vagy a magyarázat sántít, vagy LOSONCZI ténymegállapítása hibás, de HORGER ezt nem említi.

HORGER egyébként jól látja LOSONCZI elgondolásának gyengéjét, de az első korszakra vonatkozólag mégis kitart a nyiltabbaválás magyarázó elve mellett. Egyfelől ott áll LOSONCZI postulatuma, amely azt mondja, hogy a *szüm* ~ *szümüs* alakpárból *szöm* ~ *szömös*-nek kellett lennie, másfelől ott vannak LOSONCZI adatai, amelyek ezt nem igazolják. HORGER úgy segít magán, hogy feltételeztet egy *szüm* > *szēm* fejlődést, csak azért, hogy a többelseji ö-zés elmaradását érthetővé tegye. A konstrukció szemmeláthatólag erőltetett, s nem más, mint elméletmentés a tények kényszerítő nyomására, de ez most bennünket alig érdekel, sokkal fontosabb számunkra, hogy HORGER ezzel újabb rést üt a nyiltabbaválás magyarázó gondolatán.

Az eddigiekből mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az *ö*-zést még kezdeti korszakában sem lehet kizárólag nyiltabbávalással magyarázni. Lehet, hogy ez indítja meg a folyamatot, de a kialakulást nem ez irányítja. Hogy mi, arról majd később szólunk. Most egyelőre csak két mozzanatra figyeljünk: arra, hogy az *ö*-zés mindig és mindenütt az *ě* ellen irányult, s hogy kezdeti kialakulása a XIV—XVI. századra tehető.

Irodalom. LOSONCZI: NyK. XLIV, 373; XLV, 45, 195; HORGER: NésNy. V, 101 (Mnyj. 65).

b) Nyelvjárásaink közül az ú. n. északkeleti és királyhágóntúli (Kalotaszeg kivételével) általában nem ismeri az *ě* hangot, *e*-t ejt helyette. Ezt a jelenséget *e*-zés néven tartja számon nyelvjárási irodalmunk.

Az *e*-zés eredetével és kialakulásával már többen foglalkoztak. LOSONCZI ezt is az Árpád-kori nyiltabbávalásra igyekezett visszavezetni. Abból, hogy az eredetileg *i*-t tartalmazó szavaink közül egyesek már igen korán *e* (nyilván = *ě*)-vel írva jelentkeznek az emlékekben, azt következtette, hogy az $i > \text{ě}$ nyiltabbávalás megelőzte az $u > o$, $o > a$, $\ddot{u} > \ddot{o}$ változásokat, vagy — ami szerinte még valószínűbb — az Árpád-korban nemcsak *i*-zõ és *ü*-zõ nyelvjárások lehettek, hanem *ě*-zõk is. Amikor megtörtént a nyiltabbávalás, az $u > o$, $o > a$ változással egyidőben az *ü*-ből *ö*, az *i*-ből *ě* és az *ě*-ből *e* lett, s így a korábbi *ě*-zõ nyelvjárások *e*-zõkké váltak. Természetesen úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy az ilyen Árpád-kori *ě*-zõ nyelvjárásban alig lehetett *i*-t tartalmazó szó, mert különben az $i > \text{ě}$ változás legalább részben pótolta volna azt a veszteséget, amelyet az $\text{ě} > e$ okozott.

Ezzel a nézetével LOSONCZI egyedül áll. Amíg az *i*-zõ és *ü*-zõ nyelvjárások egykori létezését mindenki elfogadja, amíg ezek mellett számos adat is tanúskodik, addig az említett, egészen sajtáságos Árpád-kori *ě*-zõ nyelvjárásra megbízható adatunk nincs. Ha egy-két szóban korán jelentkezik is az *ě*, ez még aligha tekinthető bizonyítéknak. Az általános vélemény az, hogy az Árpád-korban (és nyilván már korábban is) általában megvolt az *ě* és *e* közti különbség — így nézve tehát az egész magyar nyelvterület *ě*-zõ volt —, de hogy lett volna egy külön terület, amely az *i* rovására *ě*-zõbb volt a többinél, kissé merész feltevésnek látszik.

Ha mindenkép a nyiltabbávalással akarjuk kapcsolatba hozni az *e*-zést, akkor talán arra gondolhatunk inkább, hogy az Árpád-kor

végén a népnyelvben néhol esetleg kettős nyiltabbaválás történt, amely nemcsak az eredeti \bar{e} -re, hanem az i -ből éppen akkor lett \bar{e} -re is kiterjedt. Ilyen kettős nyílásra az u történetéből is tudunk példát (vö. GOMBOCZ, *Hangtan* II, 24—5), viszont az is igaz, hogy a kettős nyílásból ott nem lett nyelvjárási eltérés.

Máskép ítéli meg a dolgot HORGER, aki az e -zésben későbbi jelenléteket lát. Ő az $\bar{e} > e$ változást az ú. n. királyhágóntúli nyelvjárásterület egy részének $o > a$ és $\bar{o} > \bar{a}$ változásaival kapcsolatosan tárgyalja, bár azt is rögtön hozzáteszi, hogy az $\bar{e} > e$ ezeknél feltétlenül régiebb. Mindhárom változást 1650 előttre teszi, de míg szerinte az $o > a$, $\bar{o} > \bar{a}$ talán a XVII. század elején mehetett végbe, addig az $\bar{e} > e$ korábbi időre, talán a XVI. század elejére tehető.

HORGER nézetének azt a részét, amely az e -zést régebbinek mondja az $o > a$, $\bar{o} > \bar{a}$ nyiltabbaválásánál, elfogadhatjuk. Ami az időpont meghatározását illeti, már némi óvatosság ajánlatos. HORGER relatív kronológiával dolgozik, és amilyen helyesnek látszik az ante quem-re vonatkozó megállapítása, olyan kétkedéssel kell fogadnunk a post quem kijelölését. A fogalmazás nem elég világos, s így azt sem állapíthatjuk meg, hogy milyen okok alapján gondol HORGER a XVI. század elejére.

Az e -zés kialakulása tekintetében LOSONCZI (SZILY-*emlék* 26) is, HORGER is azt tanítja, hogy a folyamat — éppúgy mint az \bar{o} -zésnél — a végszótagokban indult meg, s innen terjedt a szókezdetek felé.

Nem férhet kétség ahhoz, hogy az e -zés mint folyamat, az \bar{o} -zéshez hasonlóan, szintén az \bar{e} ellen irányult: ahol fellépett, ott az \bar{e} -zõ alakok kiszorulását idézte elő. Kétségtelen az is, hogy akár az Árpád-kor végén bekövetkezett általános nyiltabbaválással indult meg, akár ettől függetlenül következett be, mindenesetre olyan jelenség, melynek kibontakozását a k ö z é p m a g y a r korban kell keresnünk.

Irodalom. LOSONCZI, *Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai*. Budapest, 1930. 4; HORGER, *Mnyj.* 70.

c) Az i -zés adatait FÜR ISTVÁN dolgozta föl értekezésében, amely HORGER irányításával készült.

FÜR az i -zés mai állapotát igyekszik megállapítani azokból az adatokból, amelyek a régi és újabb nyelvjárási leírásokban találhatók. Összeszedi az i -zõ szavakra és járulékokra vonatkozó feljegyzéseket, s ezekből nemcsak a mai helyzetet rajzolja meg, hanem visszakövetkeztet a *multra* is.

Áttekintve a szavak hosszú sorát, amelyeknek irodalmi és köznyelvi *é*-je helyén a nyelvjárásokban sok helyütt *i* (ritkábban *i*) áll,

a szerző megállapítja, hogy a népnyelvben majdnem mindig csak olyan *é* záródott *i*-vé, amely a régiségben, a XVI. sz. előtt is *é* volt, még régebben pedig *ë*. Pl. N. *nígy* ~ *négy* (~ *nëgyed*), R. *négy* < **nëgyi*(*ü*); N. *vír* ~ *vér* (~ *vërës*), R. *vér* < **vëri*(*ü*). vö. még N. *derík* ~ *derék* (~ *derëkas*), N. *kik* ~ *kék* (~ *kökény*).

Ebben természetesen nincs semmi új, régi tanítása ez a magyar nyelvészetnek. FÜR nem is ezeknek szenteli figyelmét, hanem ama néhány kivételnek, amelynek irodalmi és köznyelvi alakjában az *é* korábbi *ë* (= *ɛ*)-ből, illetve még régebbi *e* (= *ɛ*)-ből való. Pl. N. *bíl* ~ *bél* (~ *belső*) < (R. *bël* < **beli*(*ü*); N. *jíg* ~ *jég* (~ *jeg* < R. *jég* < **jegi*(*ü*); vö. még N. *tehín* ~ *tehén* (> *tehen*-); N. *nehíz* ~ *nehéz* (~ *nehezen*).

E kivételek közül egyesek (*tehín*, *nehíz*, *elíg*, *kenyír*, stb.) meglehetősen el vannak terjedve, másokat (*bíl*, *jíg*, *cserép*, *íg* 'Himmel', *fél* 'halb' stb.) alig egy-két helyről közlik. Az utóbbiak nem okoznak különösebb gondot a szerzőnek: egészen fiatal analógiás változással (*néz* : *níz* = *jég* : *x*) magyarazza *i*-jüket. A nagyobb területen hallható és gyakrabban is följegyzett *tehín*-félékre viszont azt mondja, hogy ezeknél az *i* fejlődést egy igen korai *é* > *é* záródás előzte meg.

Ugyanígy a járulékokban. Az esetek legtöbbszörében a népnyelvi *i* itt is korábbi *é*-re vezethető vissza, pl. *ajánd-ík*, *az-irt*, *ad-ník*. A szórványosan előforduló kivételek (pl. N.-*níl* ~ -*nél* < R.-*nél*) itt is úgy magyarázandók, mint a szók belsejében.

A kivételeket nem tekintve, a változás — bár nyomai már a XI. századi oklevelekben is jelentkeznek — a XIV. és XV. század folyamán történt, s a XVI. század közepe előtt már lényegileg befejeződött. Hogy ez tényleg így volt, arra nézve érdekes összehasonlítást csinál FÜR. Összeveti a népnyelv mai *i*-ző alakjait SYLVESTER *Új Testamentum*ának megfelelő adataival, és megállapítja, hogy SYLVESTERNél már majdnem annyi szó és járulék *i*-ző, mint a mai nyelvjárásokban. Szórványosan később is történt még *é* > *i* változás. Ide tartoznának az említett analógiás alakok (pl. *jíg*), a nyelvújítók *é*-t tartalmazó szavainak a népnyelvbe lekerült *i*-s változatai (pl. *erilyes*, *lányeg*) és egyes egészen újkeletű szavak *é* > *i*-je (pl. *méter* ~ N. *míter*) is.

Foglalkozik FÜR az *i*-zés mai földrajzi elterjedésével is. Megállapítja, hogy az *i*-zésnek ma két gócpontja van: Vas és Bihar megye. Abból a megfontolásból, hogy minél gyakoribb, minél elterjedtebb egy jelenség, annál régiebb is, az következne, hogy az *i*-zés valamikor két egymástól független ponton, Vas és Bihar megye tájé-

kán keletkezett, s innen terjedt tovább, hogy azután a két hullám Pest megye területén találkozzék. A szerző szerint azonban ez nem valószínű, mert „ezt a kettős eredetet... egyetlen más nyelvjárástörténeti példával sem lehetne támogatni“. Valószínűbb HORGER föltevése, hogy az í-zés valahol az ország közepe táján, talán éppen Pest megye területén keletkezett, s innen terjedt keletre, nyugatra, de mivel a törökök elpusztították ezt az eredeti gócpontot, az aránylag épségben maradt í-ző vidékekről terjedt el ismét az ország középső részei felé ez a nyelvjárási sajátosság, mégpedig az utóbbi 200—250 évben.

Nem tudni, honnan veszi FÜR azt a tézist, hogy a hangváltozások csak egy gócpontból terjedhetnek el. Azt mondja, hogy a két gócpontból való terjedést más nyelvjárástörténeti példával nem lehetne igazolni. Hát az ő-zés? Annak ma — HORGER megállapítása szerint — két nagy gócpontja van: az alföldi és a középső székely nyelvjárásterület. Talán ezeknek is közös gócpontja volt, amely időközben elpusztult?

Egyébként is a szerző statisztikai adatai olyan leírásokból valók, amelyek nem az í-zés szempontjából készültek, a belőlük kiolvasott számok — a szerző hibáján kívül — annyira pontatlanok és megbízhatatlanok, hogy még a mai két góc konstatálását sem vehetjük bizonyosságnak. Minden további következtetést pedig, amely ehhez a kellően nem tisztázott mai helyzethez kapcsolódik, kereken el kell utasítanunk.

Ami a kivételek közt említett í-ző alakokat illeti, amelyeknél a mai népnyelvi *i* egy korábbi *é*-vel áll szemben (*tehén, nehíz, elíg, kenyír*, stb.), a nagyon korai *é > é* záródással való magyarázat sem egészen megnyugtató. Nagyobb elterjedtségük ellenére ezek is olyan újabb analógiás alakok lehetnek, mint a *bíl*-félék.

Ha nyelvjárási jelenségekkel van dolgunk, minden merevséget le kell vetkeznünk. Sohasem szabad úgy elképzelnünk a dolgokat, hogy azok a szavak, amelyeknek eredete és története *é*-re mutat, egykor mindenütt csak *é*-s alakban éltek és élhettek. Az eredeti *é*-re visszamenők között is akadnak szép számmal olyanok, amelyek a nyelvjáráásokban ma *é*-vel ejtetnek, vö. palóc *lélék, édés* (HORGER, Mnyj. 65). Még csak nem is kell ezek miatt egy külön *é > é* nyiltabbaválási folyamatot feltételeznünk. Egészen természetes hangátcsapások ezek, aminők egymáshoz közelálló hangoknál egészen természetesek. Hogy csak egy példát mondjunk, itt vannak az *ē* és *e* ingadozását tanúsító esetek: *csērmēlye* ~ *csermēle* 'Kuhweizen', *tēmlēc* ~ *temlēc* ~ *tēmlec*

~ *temlec* (MTsz.), *ecet* ~ *ecēt* (EtSz.) stb. Ahogy a *cserény* (az első szótagban nyílt *e!*) szó mellett nyelvjárásilag van *csörény*, ugyanígy van a *tehén* (< R. *tehēn*) mellett szórványosan *tehin* is.

Ezek azonban csak mellékes részletek. Az *í-zés* történetéből is két mozzanat fontos számunkra. Az egyik az, hogy az *í-zés* az egykor megvolt *é* és *é* hangok közül (vö. BUDENZ: MNyszet. V, 389) az *é-t* érte, a másik pedig, hogy az *í-zés* kibontakozása szintén a *középmagyarban* történt.

Irodalom. FÜR, *Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban*. Szeged, 1930; vö. még HORGER, Mnyj. 54.

d) Az *é-zés* eredetével és történetével eddig még alig foglalkoztak. Külön tanulmányt senki sem szentelt neki. A nyelvjárásleírók sem igen emlegetik e jelenséget, már csak azért sem, mert a köznyelv és irodalmi nyelv is erősen *é-ző*, s így azoknak, akik a népnyelvet csak az eltérések számbavételéért vizsgálták, nem igen keltette föl a figyelmét.

Fokozza a nehézséget, hogy általában nem is látták világosan a kérdést, főleg azt nem látták, hogy lehet tágabb és lehet szorosabb értelemben vett *é-zésről* beszélni. Leginkább még azt feszegették, mikor lett a hajdani *é-ből é*? LOSONCZI *A magyar nyelv a XIV. sz. közepétől a XVI. sz. végéig* (Budapest, 1931.) c. munkájában azt mondja, hogy e „változás a középmagyar korszakban is elég terjedelmet érhetett el, s kapcsolatban lehetett hosszú magánhangzóink részleges zártabbá válásával“ (7). HORGER sem tárgyalja behatóbban a kérdést, egy helyütt (Mnyj. 59) azonban azt mondja, hogy az *é* a XVI. sz. folyamán majdnem az egész magyar nyelvterületen egy fokkal zártabbá vált. Ő tehát az *é > é-t* sajátosan XVI. századi változásnak tekinti.

Pedig nyilvánvaló, hogy ezt az *é > é* záródást nem szabad kiszakítanunk természetes összefüggéseiből, nevezetesen nem szabad elválasztanunk attól a kérdéstől, hogy mi lett ugyanabban a nyelvjárásban az egykori *é-ből*?

Ha így tesszük föl a kérdést, akkor rögtön látnivaló, hogy a nyelvjárások egy részében az *é > é* záródással együtt járt egy *é > í* záródás is, másutt viszont nem: a hajdani *é* megmaradt változatlanul. Tehát a *szél* 'Wind' [< *szeli(ü), vö. még *szelek*] ~ *szél* 'Rand' szópárból *szél* 'Wind' ~ *szél* 'Rand' lett (az *í-ző* nyelvjárásokban, amelyeknek *é > é*-je csak tágabb értelemben tekinthető *é-zésnek*), vagy pedig összeeséssel *szél* 'Wind' és 'Rand' jelentéssel. Szorosabb értelemben csak ez utóbbiakat nevezhetjük *é-ző* nyelvjárásoknak.

Ahol mármost az $\acute{e} > \acute{e}$ együtt járt az $\acute{e} > i$ -vel, ott különösebb probléma nem adódik. Egészen világos, hogy ott a kettős változás egy összetett fejlődési folyamatot képez, és ezt kettészakítanunk nem szabad. Ilyenformán az i -ző nyelvjárások \acute{e} -zése az i -zés fejezetébe tartozik, és ott tárgyalandó. Ezekben ugyanúgy lett az \acute{e} -ből \acute{e} , mint ahogy az \acute{e} -ből i , még időbeli különbség sem igen lehetett a két változás között. Az $\acute{e} > \acute{e}$ semmiesetre sem előzhette meg az $\acute{e} > i$ -t, valamivel későbbi elvileg lehetne ugyan, de annyira párhuzamosnak látszik a két változás, hogy bátran egykorúaknak mondhatjuk őket.

Más a helyzet azokban a nyelvjárásokban, amelyekben az $\acute{e} > \acute{e}$ változás nem járt együtt $\acute{e} > i$ változással. Itt kezdődik az \acute{e} -zés problémája, a tulajdonképeni \acute{e} -zésé. Mi idézte elő ezt a folyamatot? Egy általánosabb zártabbaválási törekvés, ahogy LOSONCZI gondolja? Kétségtelen, hogy a népnyelvben történtek $ó > ú$, $ő > ü$ záródások is, de ezek részben eltérő kettőshang fejlődéssel (vö. *lú*, *kü* stb.) jól érthetők, részben pedig egészen más jellegű változások (pl. *akol* \sim *akú*, *pöröl* \sim *pörü*), amelyeknek az \acute{e} -zéshez nyilvánvalóan semmi közük. Maradna még az $\acute{e} > i$ zártabbaválás. Ezzel a szorosabban vett \acute{e} -zés össze is függ, csak az a kérdés, hogyan?

Ha az \acute{e} -zés, e -zés, i -zés és \acute{e} -zés alatt tárgyalt négy különböző fejlődési folyamatot nézzük, nem kerülheti el figyelmünket, hogy közülük kettő-kettő szorosabb kapcsolatban van egymással, különösen ha azt vizsgáljuk, hogy minő állapot alakult ki nyomukban. Az \acute{e} -zés az e -zéssel függ össze szorosabban. Akár az egyik, akár a másik ütötte föl a fejét valahol, az eredmény mindkét esetben ugyanaz lett: az illető területen az \acute{e} és e közti különbségnek jelentésdifferenciáló szerepe előbb-utóbb megszűnt, s a *kérték* (jelen idő több. 2. szem.) \sim *kértek* (mult idő több. 3. szem.) alakpárból vagy *kértök* \sim *kértek* lett, mint az \acute{o} -ző nyelvjárásokban, vagy pedig *kértek*, mint az e -zőkben. Az \acute{e} kiküszöbölődött, mint önálló hangeszköz nem szerepelt többé, az \acute{o} -ző és e -ző nyelvjárások rövid magánhangzó rendszere tehát egyszerűsödött.

Hasonlóképp történt az \acute{e} -zés és az i -zés esetében is. Itt az \acute{e} és \acute{e} közti különbség kiküszöböléséről volt szó. Az i -ző nyelvjárásokban ez a hangkülönbség, amelynek szintén volt jelentésdifferenciáló szerepe, eltolódott, az \acute{e} -zőkben viszont összeesések következtek be. Az *ér* (több. *erek*) \sim *ér* (valahová) szópárból részint *ér* \sim *ír* lett (az i -ző nyelvjárásokban), részint homonymiával *ér* (az \acute{e} -zőkben). Az \acute{e} mint külön hangeszköz lassanként eltűnt, s így az \acute{e} -ző és i -ző nyelvjárások hosszú rendszere szintén egyszerűsödött.

Másképp nézve viszont az ö-zés és az í-zés, illetve az e-zés és az é-zés között mutatható ki szorosabb kapcsolat. Az első kettő ugyanis megtartotta a szóbanforgó szó- és alakpárok különbségét, csak eltolta, a másik kettőnél viszont egyformán homonym megoldások jöttek létre.

Mint hogy pedig az ö-zésről, e-zésről és í-zésről tudjuk, hogy ezek a középmagyarban alakultak ki, a velük párhuzamos (szorosabb értelemben vett) é-zés sem lehet más, mint középmagyar eredetű.

Ha mármost a négy folyamatot együttesen nézzük, megállapíthatjuk, hogy nyelvjárásaink magánhangzó rendszere — mind a rövid, mind a hosszú rendszer — a középmagyarban egy nagy egyszerűsödési folyamaton ment át. Az ö-zés, e-zés, í-zés és az é-zés egyaránt egyszerűsödést jelentett a magánhangzó állományban. Ebben a négyágú, de egycélú fejlődésben nem egyformán vett részt minden néprnyelvi terület. Voltak nyelvjárások, amelyek sem a hosszú, sem a rövid rendszerben nem hajtották végre az egyszerűsítést, legalább is nem úgy, hogy a régi állapot töredékeiben ne maradt volna meg; voltak olyanok, amelyekben csak az egyik rendszer egyszerűsödött: vagy a hosszú, vagy a rövid rendszer; s voltak végül olyanok is, amelyek gyökeresen végrehajtották a folyamatot mindkét rendszerben.

A mai magyar néprnyelv magánhangzós differenciáltsága innen ered, az egyszerűsítéseknek e különböző fokú végrehajtásából. Változások még később is történtek, de nyelvjárásaink sorsa a középmagyar ö-zéssel, e-zéssel, í-zéssel és é-zéssel lényegileg már eldőlt, legalább is a magánhangzó rendszerek tekintetében.

Irodalom. LAZICZIUS, *Bevezetés a fonológiába*, 101.

7. Ha a mássalhangzók terén mutatkozó nyelvjárási eltéréseket vizsgáljuk, a leglényegesebb eltérés az *ly* (= *l'*) tekintetében mutatkozik.

Ez a hang *l*-ből fejlődött a magyar nyelv történeti korának kezdetén. A XI. században már ismerhette e hangot az egész magyar nyelvterület, ma viszont csak egyes palóc vidékeken (Hont és Nógrád m.-ben, Gömör nagy részében, Nyitra és Bars északi szélein, Heves m. nyugati felében, Pest m. Nógráddal szomszédos vidékein és talán Borsod egy részében is), a moldvai csángóknál és egy-két nyelvszigeten (Hétfalu, Szakadát, Lozsád) ejtik. Ugyanezek a helyek az *l + j* kapcsolat helyett is *lly* (= *l'l'*)-t ejtenek. Tehát: *lyán*, *folyó*; *állyon* (*álljon*). A Dunántúl nyugati részein és ehhez csatlakozva

a Duna balpartján: Pozsony és Nyitra megyében, Mátyusföldön *ly* helyett *l*, *l + j* helyett pedig *ll* járja: *lány*, *foló*; *gondulla*. A többi nyelvjárásban és a köznyelvben *j*, illetve *jj* van helyette: *jány*, *fojó*; *ájjon*.

Kérdés, mikor történt ez az *ly > j*, illetve *ly > l* változás?

MELICH szerint a két változás között nem kell szükségképen okozati összefüggést feltételeznünk. Elvileg elképzelhetnők azt is, hogy az egyik fejlődés megelőzte a másikat, azonban a nyelvtörténeti adatok arról tanuskodnak, hogy e kétféle változás meglehetősen egykorú, vagy legalább is közel egykorú.

Az *ly > j* változásra a legkorábbi adatok a XV. sz. elejéről valók. A mai *Borjád* hn. (ilyen nevű helység Tolnában is, Baranyában is van) az oklevelekben *Borlyad* ~ *Barlyad* alakban fordul elő a XV. sz. elejéig (vö. 1334: *Borlyad*, 1397, 1399, 1401 és 1424: *Barlyad*), később már *j*-s alakok is jelentkeznek (1426: *Baryath*, 1472: *Bariad*, 1478: *Boryad* vö. CSÁNKY II, 475; III, 416). A kódexek közül a Lobkowitz C. második keze hét ízben írja a *nyavalyás* (< szláv *nevoľa*) szót *n'auaias*-nak. Ilyen *j*-s alakokat még a Müncheni, Winkler (a régi magyar *bolt* ~ *bolyt* igét *bojt* alakban), Nagyszombati C.-ben (*dagayossagnac*, vö. MNY. X, 425) és Szalkay László glosszáiban (1490: *heyekre*, vö. MNY. XV, 34—5) is találhatunk.

Ezekből az adatokból arra következtet MELICH, hogy az *ly*-nek *j*-vel való ejtése már a XV. sz. elején megindult, sőt talán már a mai mértékben ki is volt fejlődve. Mindenesetre az *ly* írása a XVI. sz.-ban az ejtéstől független hangjelölési sajátosság is lehetett, hisz ekkor már sok eredeti *j*-s szót is *ly* jellel írnak (vö. ÉRDY C. 53: *olallyaval*, olv. *olajával*).

Az *ly > l* korát már nehezebb meghatározni. Itt az *l*-lel való írás nem eléggé egyértelmű: esetleg jelölési pontatlanságra lehet gondolni, íráshibára, mire. MELICH szerint azonban már a tényleges *l* ejtést bizonyítják a következő adatok: a *nyavalyás* szó személynévként *Naualas* alakban fordul elő egy 1381-i oklevélben (Ladislaum dictum *Naualas*); köznévként több emlékből szintén *l*-lel, vö. Bécsi C. 220: *naualasoknac*, Serm. Dom.: *nauala-*, *naualas-*, *naualg* ~ *naualog*, l. még a NySz. adatait. Ezek a nyomok arra engednek következtetni MELICH szerint, hogy az *ly > l* változás a XIV. és XV. sz. fordulóján történt, tehát valamivel előbb, mint az *ly > j*.

E megállapításokat lényegileg elfogadhatjuk. Az adatok elégtelensége miatt azonban nem szabad erőltetnünk a pontosabb időmeghatározást. Rugalmasabb fogalmazással azt mondhatjuk, hogy

az $ly > j$ és az $ly > l$ a középmagyar kor első felében indult meg, mégpedig nagyjából egyidejűleg. Az egyidejűség mellett nem is annyira az adatok időrendje szól, mint inkább a két változás világos párhuzamossága. MELICH megállapításaiból csak egyet kell óvatossággal fogadnunk, azt az egyébként is „talán“-nal kísért mondást, hogy az ly -nek j -vel (és nyilván l -lel) való ejtése a XV. sz. elején már a mai mértékben megvolt. Ezt a nyelvjárási változások terjedéséről szerzett tapasztalatok alapján aligha tarthatjuk valószínűnek. Mint a nyelvföldrajzi kutatások bizonyítják, a változások eleinte csak néhány szóban vagy alakban lépnek föl, s csak lassanként terjednek át a többiekre, ami igen gyakran hosszúra nyújtja a fejlődési folyamatot. Nincs semmi okunk feltételezni, hogy az $ly > j$ (illetőleg az $ly > l$) a szokottnál gyorsabb ütemben zajlott volna le.

Az ly , j és l ejtés földrajzi elterjedése is más lehetett a XV. században, mint manapság, de ezeket a régi ejtési határokat ma már rekonstruálni nem tudjuk.

Mai nyelvjárásainkban (ha a szlavóniai magyar és a moldvai osángó falvak nyelvét kirekesztjük) a mássalhangzók terén nincs mélyrehatóbb különbség, mint az, hogy megkülönbözteti-e az illető dialektus az ly hangot mint önálló hangeszközt, s ha nem, mit ejt helyette, j -t vagy l -t? Nyelvjárásaink sorsa tehát a mássalhangzók tekintetében is a középmagyarban dőlt el, mert ekkor történtek azok a változások, amelyek a mai állapotot előidézték.

Általában kimondhatjuk tehát, hogy a magyar nyelv történeti korszakai közül kétségtelenül a középmagyar volt a legnagyobb hatással a mai népv nyelvi kialakulására.

Irodalom. MELICH: MNy. X, 353; XVIII, 35; vö. még HORGER, Mnyj. 105.

8. Az előző pontban említettük, hogy az $ly > j$ ill. l fejlődésben az első nyomok jelentkezése óta két irányban történhetett eltolódás: 1. terjedhetett nyelvileg a változás, mégpedig úgy, hogy ugyanazon a területen egyre több szót vagy alakot ért, és 2. terjedhetett földrajzilag, vagyis idővel olyan vidéken is érvényesülhetett, amely kezdetben még ment tőle.

Ezt a kettős eltolódást — amely természetesen nemcsak pozitív, de negatív értelemben is érthető — az $ö$ -zés, e -zés, i -zés és $é$ -zés esetében is figyelembe kell vennünk. Nyelvjárásaink mai állapotát tehát nem szabad egyszerűen visszavetítenünk — mondjuk — a középmagyar kor végére, s nem szabad azt hinnünk, hogy az újmagyarban

nyelvjárásilag már semmi lényeges változás nem történt. Nyelvileg és földrajzilag is igen jelentős eltolódások történhettek, csak, sajnos, ezekről nem sokat tudunk.

Az ö-zésnél említettük, hogy a mai állapot, a kódexek nyelvével összehasonlítva, lényeges különbséget mutat, amennyiben a tőszótagokban általában erősödött, a kötőhangzóknak viszont gyengült az ö-zés. Ha LOSONCZI-nak ez a megállapítása helyes, akkor ez jó példa a nyelvi eltolódásra. S ilyesmi az e-zésnél, í-zésnél és é-zésnél is előfordulhatott az újmagyarban.

A nyelvi eltolódásnál is lényegesebbek lehettek az újmagyar földrajzi eltolódások. A települési mozgalmak, a nyelvjárások egymásra gyakorolt hatásai és a különböző kulturális tényezők a legutóbbi három évszázad folyamán is lényegesen megváltoztathatták népnyelvünk arculatát. S bizonyára meg is változtatták: ehhez egy olyan mozgalmas életű földdarabon, mint a magyar nyelvterület, nem is férhet kétség. Mivel azonban nyelvjárásaink középmagyar elhelyezkedését nem ismerjük, az időközi eltolódásokat még csak hozzávetőlegesen sem tudjuk megmondani.

Ennyit a lényegbevágó újmagyar nyelvjárási változásokról. A kevésbé lényeges változásokat mind nem tárgyalhatjuk, csupán csak kettőről szeretnénk megemlékezni. Ezekről is csak azért szólnunk, mert meglehetősen nagy terjedelmet értek el a nép nyelvében.

Az egyik az azonszótagú *l, r, j* hangokkal kapcsolatos változás-sorozat. A magyar nyelvterület keleti részein e hangok általában megmaradtak, az előttük álló magánhangzó azonban megnyúlt, vö. *tílt, körte, sújt*. Másutt e hosszú magánhangzós alakok gyakran már *l, r, j* nélkül jelentkeznek, vö. *küső, béső, sokszó, hére* (< *hejre*), *paré* stb., sőt a Dunán túl, különösen a nyugati széleken egy másodlagos rövidülés következtében néha ismét a rövidhangzós alak tűnik fel, de természetesen már *l, r, j* nélkül, vö. *tapam* (irod. *talpam*), *törütő* (irod. *törülte*), *akko* stb.

Lehet, hogy e mai helyzet három különböző fejlődési foknak felel meg. Az elsőt a magánhangzónyúlás képviselné az azonszótagú *l, r, j* megtartásával, a másodikat az *l, r, j* elenyésztése a magánhangzóhosszúság megtartásával, a harmadikat pedig az újabb rövidülés. Ha ez igaz, akkor úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy az a fejlődési hullám, amely az azonszótagú *l, r, j*-vel kapcsolatos változásokat előidézte, a nyugati szélekről indult el, és onnan haladt keletnek, egyre gyengülő veréssel.

E változásokból — már ami az eltűnést illeti — legjobban az azonszótagú *l* vette ki a részét. Az *r* inkább csak szóvégen (pl. *karácsonkó*) tűnt el és olyankor, amikor ikerített alakban szerepel az irodalmi nyelvben, vö. *ára*, *órod*. Legkevésbé a *j* sínylette meg a fejlődést.

A mai helyzet megértéséhez még tudnunk kell azt is, hogy a legtöbb nyelvjárásban együtt élnek a változatlan és változott alakok, s felváltva hallhatók.

HORGER e változáscsoportot — úgy látszik — nem tartja egészen összetartozónak. Külön tárgyalja az azonszótagú *l* történetét (s ehhez hasonlónak mondja az *r* eltűnését), és külön beszél a megmaradó azonszótagú *l*, *r*, *j* nyújtó hatásáról. Ennek megfelelően időben is elválasztja e jelenségeket. Az *l* kiesését és a kísérő nyúlást „igen régi“-nek mondja, de a közelebbi időpontot nem jelöli meg. Viszont a megmaradó *l*, *r*, *j* nyújtó hatásának kezdetét 200—250 évvel ezelőttre teszi.

Arra, hogy e jelenségeket elszakítsuk egymástól, nincs semmi okunk. A tőlünk harmadik fejlődési foknak nevezett másodlagos rövidülés feltétlenül összetartozik a másodikkal (*émént* > *emént*, *szíva* > *szíva* 'szilva'), ez nem kétséges. Vita csak a körül lehet, hogy az *l*, *r*, *j*-t megtartó nyúlás fejlődésileg összetartozik-e az *l*, *r*, *j*-t enyészítő nyúlással. Ha azonban tudjuk azt, hogy egészen nyugati fekvésű nyelvjárásokban is vannak csak nyúlások alakok, viszont keleten is olyanok, amelyekben a magánhangzónyúlás mássalhangzó-eltűnéssel páros, akkor az összetartozásban aligha kételkedhetünk. A balatonfelvidéki népnelvben nemcsak *almoz*, *csalfa*, tehát változatlan alakok élnek, és nemcsak a várható fejlődöttek, mint *ásó*, *nyéve* (vö. még *kákulá* ~ köznyelvi *kalkulál*; *szóma*), sőt *emént*, hanem olyanok is, mint *hájma*, *márhák*, amelyek mintha a Királyhágón túlról csöppentek volna ide (l. ÉDES JENŐ: NyF. 40.). Viszont a Királyhágón túl is vannak *áma*, *hót*, *akkó*, *bőt*-félék. Az egyidejű váltakozásra vö., hogy Tordán pl. az *el* igekötő három alakban is járja: *el*, *él*, *é*.

Ami mármost a változás idejét illeti, lehetséges, hogy e fejlődési folyamat kezdete visszanyúlik a középmagyarba, a folyamat zöme azonban minden bizonnyal újmagyar, és a fejlődés még ma sincs befejezve.

A másik újmagyarkori változás, amelyről még szólni akarunk, a nyelvjárási kettőshangok kifejlődése. Ismeretes, hogy az irodalmi és köznyelvi *ó*, *ö* és *é* helyett a népnelvben sokszor és sokhelyütt

kettőshangok jelentkeznek. Az *ó* mellett és helyett Göcsejben, a Rába vidékén, Dunántúl nyugatibb részein, egyes palóc vidékeken (Nyitra, Nógrád és Hont egyes községeiben) és az erdélyi nyelvjárásokban is néhol (Háromszék orbai járásában, Csík középső részén, Halmágyon, Moldvában) *uo*, a Duna-Dráva közén, a mátravidéki, borsodi, sajóvölgyi palócban, a tiszántúli részeken és egynémely erdélyi nyelvjárásban (Homoród, Gyergyó, Alcsík) *go*, a karancsvidéki palócban, Beregben, Ugocsában, Szamosháton és itt-ott Erdélyben (Sóvidék, Havasalja, Háromszék szentléleki, felsősepsi és miklósvárszéki részein, ritkábban az Erdővidéken és a keresztúri járásban) *ou* járja. Az *ő* mellett és helyett *üö*, *ëö* és *öü*, az *é* mellett és helyett pedig *ïë*, *ëë*, *ëï* körülbelül ugyanolyan területmegoszlással, mint az *ó*-nál.

Ezek a kettőshangok nem önálló hangeszközei az illető nyelvjárásoknak, csak változatai az *ó*, *ő* és *é* hangoknak, nyelvileg lényeges eltérést tehát nem jelentenek.

Mikor indult meg ez a diftongizálódás a nép nyelvében? HORGER szerint a XVI. század után, legkorábban a XVII. század elején. Ez a megállapítás elfogadhatónak látszik.

Nyelvjárási sajátosságaink újmagyar történetével kapcsolatosan tehát összefoglalólag elmondhatjuk, hogy ami lényeges történt, arról nem tudunk pontosan számot adni, azok a változások viszont, amelyekről pontosabb ismereteink vannak, nem voltak lényeges változások, legalább is eddig még nem idéztek elő nyelvileg jelentős eltérést nyelvjárásaink magánhangzó és mássalhangzó rendszereiben.

Irodalom. HORGER, Mnyj. 38—43, 45—9.

9. Nyelvjárási eltérések természetesen nemcsak a hangok terén lehetségesek. Vannak szóképzési eltérések is, egyrészt az irodalmi nyelvvel és a köznyelvvél szemben, másrészt az egyes nyelvjárások között is.

Az irodalmi nyelvvel és a köznyelvvél szemben háromféle tekintetben lehet eltérésekről, tájszavakról beszélni. Vannak 1. tulajdonképeni tájszavak, ezek csak a nép nyelvében fordulnak elő, pl. *cserkel* 'leselkedik', *émed* 'ébred', *megkönik* 'összeaszik', *megkeményedik*, *super* 'hajóács', *szütyő* 'zacskó, tarisznya', *tüsténkedik* 'igyekszik' stb.; 2. jelentésbeli tájszavak: a szó alakilag megvan ugyan az irodalmi nyelvben és a köznyelvben is, de jelentése sajátosan népnyelvi, pl. *éjt* 'szital', *fütő* 'kályha, kemence', *ház* 'szoba', *kert* 'kerítés', *porond* 'zátony', *tunya* 'könnyű' stb.; 3. alak szerinti tájszavak, vö. a *körte* szó népnyelvi alak-

változatait: *körtövény, körtvény, körtily, körféj, körtöve, körtebe, körtve, körve, körfe, körfi, körté, körtí, körti, körti.*

A nyelvjárások szókincsének egymásközti eltéréseit pontosan nem ismerjük, és sohasem is fogjuk megismerhetni. A szókincs természeténél fogva olyan, hogy a maga teljességében nem lehet megfogni. A szavak potenciálisan végtelen halmaza minden begyűjtési kísérletnek ellenáll. Élő nyelveknek nincs teljes szótáruk. Egy élő nyelvjárás szókészletét sem lehet megfogni, legföljebb csak megközeleltetni. Ilyen megközelítő képet ad egy kisebb nyelvjárásrterületről CSÜRY BÁLINT említett *Szamosháti szótára*. Ahhoz azonban, hogy az egész magyar népnyelvi szókincsset egyezéseiben és különbségeiben hozzávetőleg is megismerjük, számos ilyen gyűjteményre volna szükségünk, mégpedig hamarosan, mert a szókészlet állandóan hullámozik, változik. Ezt természetesen remélnünk sem lehet, tehát ezen az úton pontos ismeretekre sohasem is tehetünk szert.

Szóföldrajzi kutatásokkal viszont a tényleges eltéréseknek csak egy kis hányadára vethetünk világot. Néhány száz vagy esetleg egy-kétezer szó nyelvjárási adatainak földrajzi felvétele már hatalmas munkát és nagy apparátust igényel. De ha az eredmény töredékes is, az ilyen vizsgálat számos, igen érdekes tanulságot rejthet magában, nemcsak a számbajövő eltérések általános megítélésére, hanem az egyes szavak történetére is, mint azt GILLIÉRONÉK példája mutatja. Amíg e téren tüzetesebb ismereteink nem lesznek, addig be kell érünk az olyan általánosságokkal, hogy az egyik vidék *török búzá*-nak nevezi a kukoricát, a másik *málé*-nak, az egyik *dalmás káposztá*-nak hívja a töltött káposztát, a másik *szármántos*-nak vagy *takartos*-nak, néhol *pilis*-nek hívják a kenyér *gyürké*-jét, másutt *durcá*-nak, *dömé*-nek vagy *göly*-nek. A MTsz. ugyan mindegyiknél följegyezi, hogy melyik vidékről közölték a szót, de arra már természetesen nem tud feleletet adni, hogy mi a pontos földrajzi elterjedése ennek vagy annak a tájszónak.

Még kevesebbet tudunk a népnyelvi szókészlet eltéréseiről a multban. MELICH említi egy helyen (MNy. XXI, 53), hogy a ma már nem használatos jó „folyó, víz“ szavunkat, amikor élt, sem ismerte az egész magyar nyelvterület. Abból, hogy e szó csak az ország északkeleti és keleti részein őrződött meg víz- és helynevekben, arra lehet következtetni, hogy talán a honfoglalás körüli időkben sem volt meg minden nyelvjárásban.

A népnyelvi szókészlet forrásait nézve, azt látjuk, hogy mind a két nagy kategória, amely a tájszókat is eredetük szerint

elkülönítve feléleli, különleges érdeklődésre tarthat számot. 1. A z ő s i s z ó k é s z l e t b ől rendkívül becsesek számunkra azok a szavak, amelyek ma már csak a nép nyelvében élnek megőrzött finnugor örökségként, pl. *áj* 'v alakú jegy a juhok fülén' (vö. még székely *ájaz* 'fölpöckel', *ájas* 'fecskefarkú'), *csünik* 'növesben elmarad', *eme* 'kocadisznó', *ev, év* 'genyedtség', *mony* 'tojás', *szalu* 'vájó balta', *suly, süly* 'kelés, bibircsó' stb. Nem kevésbé értékesek azok az eredeti alkotások sem, amelyek népi eredetűek. Az olyanok, mint *bujbeli* 'női kabátka', *farikató* 'cigány', *pillancs* 'méc', *röpike* 'könnyű nyári ujjas', *ugatéroz* 'ugat, kiabál' népi eredetűeknek látszanak. 2. A z i d e g e n e r e d e t ű t á j s z ó k között feltétlenül vannak közvetlen népi kölcsönzések. Ilyenek lehetnek pl. *abronica* 'vízhordó rúd', *becsverde* 'panasz' (kaszárnyanyelv), *börbönce* 'hordócska, bödön', *devérce* 'kiskapu', *domika* 'levesfajta', *esztérág* 'golya' stb. Ezek mellett azonban különleges érdekességgel bírnak azok a tájszók, amelyek belső kölcsönzés folytán jutottak a nép nyelvébe, tehát nem egy idegen nyelvből közvetlenül, hanem a magasabb műveltségű körök és magasabb társadalmi rétegek nyelvéből kerültek le a néphez („gesunkenes Kulturgut“). A német nyelvjárások idegen jövevényei között olyan szavak is élnek, mint *Bredulje*, *Parablü*, *Schillee*, *tutswitt*, *duschur*: ezek nem közvetlenül a franciából (vö. *bredouille*, *parapluie*, *gilet*, *tout de suite*, *toujours*) valók, hanem a XVII. és XVIII. század „Hochsprache“-jából (l. BACH i. m. 34). Ugyanilyeneknek tekinthetők a magyar népnyelv *áperte* 'nyiltan', *bónás* 'bolond', *déliberátom* 'ítélet', *eldividál* 'elveszteget', *jussol* 'örököl', *kontrektus* 'szerződés', *ómárjom* 'szekrényfajta', *puntus* 'óranehezék' stb. szavai, amelyek bizonyosan a latinos műveltségű magyar nemesség nyelvéből kerültek le a nép közé. Nem kétséges, hogy az *ákovita* 'pálinka', *dupé* 'fültre sodorított hajzat', *komót* 'fiókos ruhaszekrény', *parazoly* 'ernyő', *szimpatéroz* 'rokonszenvez' és hasonlóak szintén belső kölcsönzés útján szürenekedtek be a nép nyelvébe.

A nem idegen eredetű szavaknál is lehet ilyen belső kölcsönzésről beszélni. Legbiztosabb példái ennek a nyelvújítás alkotásai, amelyek közül nem egy a néphez is elkerült. A szamosháti népnyelvben és bizonyára másutt is ismeretesek az ilyen szók, mint *beperele*, *csárdás*, *fénykép*, *honvéd*, *kamat*, *nyugta*, *örmester*, *takarék*, *tálca*, *telekkönyv*, *ügyvéd*, *vasút* stb.

Irodalom. SZINNYEI, MTsz. (Bevezetés); CsÜRY, Szamosháti szótár (Előszó). A „gesunkenes Kulturgut“ elméletére vö. H. NAUMANN, *Einführung in die deutsche Volkskunde*, Wissenschaft und Bildung No. 181, 1922.

10. A hangtani és szókészleti eltéréseken kívül természetesen grammatikai eltérések is vannak a nép nyelvében. A magyar népnyelv nyelvtana főbb vonásaiban ugyan mindenütt egyforma, de azért majd mindenütt akad egy-egy ragozási alak, szintaktikai szerkezet vagy mondatkapcsolási mód, amely népiesnek mondható.

A grammatikai eltérések egy része hangtani úton jött létre. A *-szor* ~ *-szër* ~ *-ször* képző pl. csak *ë-ző* nyelvjárásokban használatos ebben az alakjában, *e-zőkben* *-szor* ~ *-szer* ~ *-ször*, *ö-zőkben* pedig *-szor* ~ *-ször* járja. Az ilyen eltérések bennünket most nem érdekelnek: ezeknek tárgyalása a hangtani sajátságok fejezetébe tartozik, s ezekkel már foglalkoztunk.

A névragozás terén a legfelölőbb sajátság három olyan határozórag jelentkezése, amely az irodalmi nyelvben és a köznyelvben egyaránt ismeretlen. A palóc és székely *-ni* (lativus), *-nott* ~ *-nëtt* ~ *-nött* ~ *nitt* (locativus) és *-nól* ~ *-nöl* (ablativus) ragokra gondolunk, amelyek egyébként csak személynevekhez vagy személyt jelentő köznevekhez járulnak. Pl. *bíróni mëgyék* (értsd: bíróhoz), *Kertészéknëtt vótam* (: Kertészéknél), *a péknöl jövök* (: péktől). E különös ragokat sokan megőrzött régiségnek tartják, bár nyelvemlékeinkben nem fordulnak elő.

Nyilván megőrzött régiség a *-ra* ~ *-re* rag halmágyi (Nagyküküllő m.) *-ré* (pl. *tyúkré*, illeszkedés nélkül!), erdélyi *-rá* ~ *-ré* (pl. *jobrá*, *kedré*) alakja is. Az *-ul* ~ *-ül* rag régibb *-ól* ~ *ól* változata őrződött meg a palócban (pl. *rosszól*, *szëmtelenól*), sőt Nyitra táján még régiesebb *magyarél*-félék is hallhatók. Az utóbbi helyen a *-tól* ~ *-től* régi *-tél* (pl. *asszonytél*) alakja is megvan. A *-ba* ~ *-be* rag eredeti *-belé* alakjából való a palóc illeszkedésnélküli *bel-* (pl. *kossóbel* 'korsóba'), *-bal* ~ *-bel* (pl. *abbal*, *vizbel*), a halmágyi *-bé* (pl. *számbé* 'számba') és a göcseji illeszkedésnélküli *-be* (pl. *szájábe*). A *-ban* ~ *-ben* ragot viszont a népnyelv alig használja, mert a *-ba* ~ *-be* a locativusi funkciót is ellátja (pl. *lakodalomba vót*). A lativus eredeti *-é* ragja is megvan a palócban és a Királyhágótól keletre (pl. *csonté fagyott*, *habé verte*). A *-val* ~ *-vel* rag magánhangzója Dunántúl néhol (Vas és Zala m.) és Nyitra környékén nem illeszkedik (pl. *sokkal*), a népnyelv északi és keleti szélein viszont a rag *v*-je mássalhangzó után is megmarad (pl. *sokval*, *vizvel*). A *-szor* ~ *-szër* ~ *-ször* is gyakran illeszkedetlen alakban jelentkezik a széleken (pl. *háromszër*) stb.

A birtokos személyragok közül csak a többes 3. személy ragját említjük. Ez csak a népnyelv középső részein van meg a köznyelvvvel

és az irodalmi nyelvvel egyező *-uk* ~ *-ük* alakjában, a széleken néhol *-ok* ~ *-ök* ~ *-ök* (pl. *lovok*, *zsebök*, *ökrök*), másutt *-ik* (pl. *lovik*, *szemik*, *bűnik*) használatos, sőt a moldvai csángóban az egészen régies-*ék* is (pl. *kinyerék* 'kenyerük', *moloméék* 'malmuk').

A több birtok jelölésére szolgáló alakok közül érdekesek a göcseji, hetési és őrségi *házoimák*, *kertyeimék*, *házoidak*, *kertyeidek*, *házoinkak*, *kertyeinkek* stb. Göcsejben azt is mondják, hogy *házankok*, *kertünkek*, az Őrségben pedig azt is, hogy *lóamék* 'lovaim', *lóadék*, *lóankék*, *lóatokék*. Ezek valószínűleg újabb keveredéses alakulatok, viszont a palócban a régies *barátim*, *rokonid*-félék is megtalálhatók.

Mielőtt tovább mennénk, álljunk meg itt egy pillanatra. Rá kell mutatnunk ugyanis egy tanulságra, amely már az eddigiekből is levonható, s amelyet a még elmondandók is igazolnak. Ez a tanulság az, hogy a legtöbb nyelvtani régiesség a népnyelv szélein meghúzódva éli mai életét. Itt, a széleken őrződtek meg leginkább a régies alakok, míg az újabbak főleg a középső részekben terjedtek el. A magyar népnyelv szélei tehát nyelvtanilag archaikusabbak, mint a középfekvésű területek. E tanulság csöppet sem meglepő, különösen ha tudjuk, hogy a hangalakilag régiesebb nyelvjárásaink szintén a széleken találhatók, mint azt majd a nyelvjárások felosztásánál látni fogjuk.

És még egyet. Nem minden nyelvtani sajátosság van helyhez kötve. Vannak köztük olyanok is, amelyek tekintetében a népnyelv majdnem egységesen mutat eltérést az irodalmi nyelvtől vagy a köznyelvtől. Itt van mindjárt az ikes és iktelen igék ragozása.

Ezt a két ragozást az irodalmi nyelv elég élesen megkülönbözteti. A köznyelvben már gyakori az ingadozás, sok a kiegyenlítődés, mégpedig az iktelenek javára. A népnyelvben az iktelen ragozás 1. személyű *-k* ragja terjeszkedik és szorítja ki az *-m*-et, pl. *dógozok*, *leesök*. A 2. személyben viszont az ikes ragozás *-l*-je van terjedőben az *-sz* rovására, pl. *dagasztol*, *vetöl*, de azért itt-ott még az ikes igéknél is megjelenik az *-sz*, pl. *alszasz*, *örekszesz*. A 3. személyben több ige az irodalmi nyelvtől és a köznyelvtől eltérőleg ikes, pl. *forrik*, *lépik*, de ennek ellenkezőjére is számos példát tudunk: *álmod*, *csúsz*, *ihat*, *incselkőd*, *mász*, *verekőd* stb. A feltételes módban inkább az iktelen alakok uralkodnak, pl. *innék*, *inna*. A felszólító mód is jobbra az iktelenekhez igazodik, pl. *igyak*, *igyon*.

Általában tehát a népnyelvben sem élesek a két ragozás határai. Az alaki kiegyenlítődésre való törekvés minduntalan áttöri a válasz-

falakat, már csak azért is, mert az ikes és iktelen ragozás merev elkülönítéséhez az értelemkifejezésnek semminemű érdeke nem fűződik. A *-k* ragos 1. személyű alak ugyanazt a funkciót tudja ellátni, mint az *-m* ragos. A nyelvnek azonban más feladata is van, nemcsak az értelemkifejezés. Az érzelemkifejezés is ott szerepel feladatai sorában, s ehhez eszközökre van szüksége. A nyelvnek mi sem könnyebb, mint lefoglalni érzelemkifejezésre az olyan alakokat, amelyek az értelemkifejezés szempontjából fölöslegesek. A felszólító mód egyes 2. személyében az iktelen igék személyragtalan *várj* alakjával szemben ott van az ikes igék személyragos *fázzál* alakja. Ez a kétféleség az értelemkifejezés szempontjából nem szükséges. Az alakok tehát könnyen keverednek: a *várj* mellett *várjál*, *fázzál* mellett *fázz* is hallható, nemcsak a népnél, hanem a köznyelvben is. Az értelemkifejezés szempontjából akár meg is indulhatna a folyamat az egyik alak kiküszöbölésére, azonban közbelép az érzelemkifejezés említett szükséglete, és lefoglalja ezeket az alakokat a maga céljaira. A határozott, ellenmondást nem tűrő, szigorú parancs szava lesz a rövidebb alak, a hosszabb pedig az enyhébb parancsá, az inkább kérő felszólításé. A köznyelv is ismeri ezt a különbséget, a népnyelv még jobban. *Ögyé, kicsikém!* biztatja a halasi dajka a szopós gyermeket, de türelmét veszítve már így rivall rá: *Égy, mer a falhó váglak!*

Ugyanilyen érzelmi differenciálódást látunk a felszólító mód 3. személyében is: az ikes alak udvariasabb kifejezési forma, mint az iktelen. *Mom mög neki, hogy ögyön* — mondja a gazda béresére célozva, de vendégét már így biztatja: *Ögyék ké!* A nem ikes igéknél ugyanúgy: az *aggyon* mellett van udvariasabb *aggyék*, *gyűj-jön* mellett *gyűjjék* stb. is.

Az alanyi és tárgyias ragozásban már mást látunk. Az irodalmi nyelvtől és a köznyelvtől eltérő alak ugyan itt is sok akad (vö. *várja* helyett *vári*, *várjuk* helyett *váruk*, *várjátok* helyett *váritok*, *várják* helyett *várik*; *várná* helyett *várnája*, *várnák* helyett *várnáik* stb.), vannak összeesések is (egyes helyeken a többes 1. személyű tárgyias alak azonos az alanyi ragozás megfelelő alakjával, tehát: *valakit várunk* és *öt várunk*), illetve ingadozások az alakok használatában (pl. tárgyias alak alanyi helyett: *Egy tesznye csikó, melyet még a farkas is otthagytá volna* . . .; alanyi alak tárgyias helyett: *Ölejj, akit szeretsz!*), de nagyjában és egészében a két ragozás el van különítve egymástól. Erre az alaki különbségre az értelemkifejezésnek szüksége van (tárgymutatás!), tehát lehetőleg meg is őrzi. Sőt a

népnyelv e téren még finomabb árnyalatokat is ki tud fejezni, mint az irodalmi nyelv. Az *elhagylak* alak az irodalmi nyelvben egy vagy több 2. személyű tárgyra (*téged* és *titeket*) egyaránt mutat. Baranyában azt mondják: *elhagylak téged*, de *elhagylík titeket*, vagyis a több tárgyra való mutatásnak már külön eszköze (a *-lík* személyrag) van. Az előbb tárgyalt érzelmi differenciálódással szemben ez az értelmi differenciálódás példája.

Az igeidők tekintetében a királyhágóntúli részek figyelemreméltó gazdagsággal tűnnek ki. Az irodalmi és köznyelvi időalakokon kívül *vára*, *vár vala*, *várt vala*, *vára vala*, *várt volt* is a mult kifejezésére szolgál. A jövő időnél használatos a *fog* + főnévi igenév, e mellett azonban *vár lesz*, sőt a csángóban *várand* is előfordul.

E gazdagság több szempontból érdekes. Elsőbben is azért, mert itt megint olyan alakok szerepelnek, amelyekre az értelemkifejezésnek nincs szüksége. A mult idő különböző kifejezői között jelentési különbség nincs, még talán annyi sem, hogy egyik vagy másik közelebbi, illetőleg távolabbi multra vonatkoznék (vö. Csűrny: MNy. XXVIII. 27—8), s a jövő idejű alakoknál sincs ilyesmiről szó. Arra kell tehát gondolnunk, hogy esetleg az értelemkifejezés stílusigényei tartatják fenn ezeket az alakokat.

De érdekesek ezek az alakok régiességüknél fogva is. Mintha csak a legrégebb szövegemlékeinkből elevenedtek volna életre. Van bennük valami irodalmiság. S itt önkénytelenül is tollunkra szalad a kérdés: nem belső kölcsönzés útján kerültek ezek a néphez? Nem felülről hatoltak be a nép nyelvébe, mondjuk, a biblikus prózából, a szószékről? . . . Nem lehetetlen, de ahhoz, hogy biztosat mondhasunk, ismernünk kellene ezeknek az alakoknak népi történetét századokra visszamenőleg.

A módok tekintetében különösen az *-ít* végű igéknél jelentkeznek eltérések. A *merisse* (Moldva), *tanéssa* (Nagykanizsa), *taníjja*-féle (Dunántúl északkeleti része, Duna—Tisza köze, Tiszántúl egyes helyei) felszólító alakok egy része analógiával (vö. *út : üsse*), más része különleges hangfejlődéssel magyarázandó. A tárgyazás felszólító módjában, a 2. személyben két azonos funkciójú alak él: a régebb *várjad* mellett a *várd* is. Az azonos funkció itt is csak az értelemkifejezés szempontjából állapítható meg, mert az értelemkifejezés már különbséget tesz a két alak között: a hosszabbik az udvarias felszólítás, a rövidebbik a szigorúbb parancs kifejezője. Ugyancsak az értelemkifejezés körébe tartozik a feltételes mód használata jelentő mód helyett, pl.: *Amint mēnt, mēndegélt vóna, látott*

egy naty házat. Hát amikor odaért volna... Sem ez, sem az előbbi (*várjad-várd*) sajátság nem kizárólagosan népi: a köznyelvben is találkozhatunk velük.

A szenvedő igealakokat általában kerüli a nép. Ahol csak lehet, más igealakokkal (pl. visszaható) vagy szerkezettel pótolja. De azért néhol segédigés összetett alakok is használatosak. A nyelvjárásleírók szerint a Dunántúl nyugati részein *el lett adva, ki lett küdve, mög lött fórázva*-félék meglehetősen gyakoriak. Általában német hatásnak tulajdonítják ezeket a körülírásokat. A székely nyelvjárások *jő + határozói igenév* szerkezetében (pl. *a fa ki jő vágva; ide zab jő vetve*) egyesek (pl. HORGER) szintén idegen hatást látnak, az oláh nyelv hatását, de az oláhban ilyen szenvedő szerkezet tudunkkal nincsen.

A vonzatok köréből igen érdekes megőrzött régiség a palóc és csángó ablativus középfok mellett. Pl. *Öregebb az apámtú*. Régies a ragtalan tárgy használata is, igenév mellett. Pl. *Szóga fogadni indútam. A sógor vót a legtöbb ígérő*.

Az egyeztetés tekintetében feltűnők az ilyen esetek: *De szép ezék az almák! Fáj a lábai. Könnyeim pereg* stb. Annyira ellenkeznek ezek a magyar nyelv szerkezetével, hogy talán nem is szabad bennük nyelvjárási sajátságot látni. Valószínű, hogy csak a beszéd pongyolaságának egyéni szülötte minden ilyen egyezéshiány, vagy esetleg olyan kifejezésbeli eltorzulás, amely nagyon erős érzelmi felindulással magyarázható.

A szórendi eltérések nem számottevők a népnyelvben. Ami van is, inkább érzelmi jellegű: *Lípek bé az ajtón, há ott van ü kème. | Űgy lármáznak, hogy vetik föl a házat. | Eszt a masinát aki kitanáta, as sē vót ám bolond embēr. | Kendet sincs az az Isten, aki kiállná*.

Ugyanilyen természetűek a kihagyásos szerkezetek is: *No, én se valék rest, le a szekérről, s neki!* (igen élénk elbeszélésből). *Akar a féketömet küggyem!* (szemrehányás, ki nem mondott folytatással: *akar téged, igen éggy*).

A mondatkapcsolatoknál a népnyelv általában a mellérendelést kedveli, még olyankor is, amikor a köznyelv és az irodalmi nyelv alárendelést használ. Pl. *Mégint éhezett, mégint a tündérkendőt elővette. | Hát úgy íjjéltájban lehetett, megzörgetik ám az ajtót s beszél valaki. | De nagy szusszal vagy, elhajtánál egy gözmalmot*. Az aránylag ritkább alárendeléseknél nagyon jellegzetes az egyes mondatok egymásbatolódása, amely néha szövevényes alakulatokat hoz létre. Pl. *A király kihirdette az egész országban, hogy aki a*

gyűrűjét meg tudja mondani hogy hol van, úrrá teszi (kb. = hogy úrrá teszi azt, aki meg tudja mondani, hogy hol van a gyűrűje). *Nincs sēmmi a világon, amihōn ű asz nē hinné hogy ért* (kb. = amihez ő — azt hiszi — ne értene).

A köztöszók elhagyása is gyakori a népnyelvben, mégpedig mind a mellé-, mind az alárendelő kapcsolatokban.

Pl. . . bēfoktam a lákat, émōntem bé Söllére, elattam a búzát, dej még annyi időt sē hattam magamnak, hogy ēggy méssző bort möggyak: igetők vissza, kimék a Gát alá, hadd nīm, a gyerők hanyadōn van . . . Hogy az ilyen elbeszélés érzelmileg mennyire színezett, milyen hatásos, nem is kell mondanunk.

Valamennyi grammatikai sajáttságot — hely híján — természetesen nem tárgyalhattuk. Csak a legjellegzetesebb eltéréseket válogattuk ki, főleg azokat, amelyekből kitéjük, hogy a népnyelvben az érzelem kifejezésének milyen gazdag lehetőségei vannak. Az a néhány példa, amelyet kiragadtunk, csak ízelítő a nagy gazdagságból, töredéke csak a valóságnak. Annak, aki az érzelemkifejezés nyelvi eszközeit kutatja, a népnyelv bő forrás: valósággal ontja a megfigyelési anyagot.

Irodalom. HORGER, Mnyj. 125 és köv.; BATA BÉLA, *A melléknévi mondatok népies használata*, NyF. 51; VASS JÓZSEF, *Fejezetek a népnyelv mondattanából*. NyF. 52.

III. A nyelvjárások osztályozása.

11. Az újgrammatikusok előtt a nyelvjárás irodalom legfőbb kérdése az osztályozás volt. A nyelvjárásokat eleven organizmusoknak tekintették, nagyobb egységek szerves elágazásainak. Általánosan elfogadott volt az elágazási elmélet (*Stammtheorie*), és a nyelvjárások viszonyát a nyelvhez ugyanolyannak tartották, mint a származéknelvekét az alapnyelvhez. Sokan úgy gondolták, hogy az őshazából kirajzott népek összetételükben nem voltak egységesek. Különböző törzsek együttese lehetett minden kiszakadt rész, amelynek nyelve sem volt egészen egyöntetű. A törzsi különbségek nyelvileg is kiütköztek, és ezek a törzsnyelvi eltérések aztán — a törzsi szervezet átalakulásával — mint nyelvjárásai sajáttságok éltek tovább. Egyesek (pl. MÜLLENHOFF) tehát a jelenlegi nyelvjárás keretek mögött a régi törzsi szervezet nyelvi körvonalait sejtették, és

bizony sokáig tartott, míg sikerült kimutatni, hogy a mai nyelvjárási helyzet legalább is közvetlenül nem hozható kapcsolatba a törzsi tagoltság feltehető nyelvi különbségeivel.

De akárhogy is vélekedtek a nagyrészt dilettáns kutatók a nyelvjárásek eredetéről, a mai állapotra vonatkozólag általában az volt a felfogásuk, hogy a nyelvjárás zárt egész, amely a megállapítható határokön belül nyelvileg föltétlenül egységes.

Nagyot változott ez a felfogás az újgrammatikusokkal. SCHUCHARDT — aki ugyan nem tekintette magát újgrammatikusnak, sőt az akkori irányzattal sok tekintetben nem értett egyet — már 1868-ban (vö. *Vokalismus des Vulgärlateins* III, 22) hangoztatta, hogy a nyelvjárásek között nincsenek éles választóvonalak. Két évvel később, lipesei próbaelőadásában nyíltan szakított is az elágazási elmélettel, helyére egy egészen más elgondolást iktatva. A nyelvek nyelvjárási tagoltsága — SCHUCHARDT szerint — olyan, mint a szivárvány színképe: az egyes színek az átmenetek gazdag változatain át elválaszthatatlanul olvadnak egymásba. Hogy hol kezdődik és hol végződik egy nyelvjárás, azt nem lehet megmondani, meghatározni csak egyes sajátságok terjedési határait lehet (*Über die Klassifikation der romanischen Mundarten*: Hugo Schuchardt-Brevier 166).

SCHUCHARDT ezt az előadását csak jóval később (1900) jelentette meg, így az a maga idején — egy szűkebb körön kívül — nem is hathatott. Annál nagyobb volt a hatása SCHMIDT híres hullámelméletének (*Wellentheorie*), amely lényegileg ugyanezt tanította (vö. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar, 1872.).

Az új felfogás, bár gyorsan terjedt, nem mindenütt talált kedvező fogadtatásra. Sokan kitartottak a mellett, hogy a nyelvjárási határok igenis megállapíthatók. Két francia nyelvész, TOURTOULON és BRINGUIER vállalkozott pl. arra, hogy megállapítsa a francia és a provençal pontos határát (*Etude sur la limite géographique de langue d'oc et de langue d'oïl*. Paris, 1876.), mégpedig tisztán hangtani kritériumokra támaszkodva. Ugyanilyen alapon kísérte meg egybefoglalni Franciaország déli részét, francia Svájcot és Olaszország egyes vidékeit (Val d'Aosta, Val Soana) ASCOLI, kimutatván, hogy ezen a hatalmas területen egy, bizonyos szempontból egységes, franco-provençal nyelvet beszélnek (vö. *Schizzi franco-provenzali*: Arch. glott. it. III).

ASCOLI munkája nagy vitát váltott ki a romanisták körében. MEYER szemére vetette ASCOLINAK, hogy kritériumait önkényesen

választotta ki. Ha más hangtani sajátságokat vett volna alapul, az eredmény is más lett volna. Különben is, mi a nyelvjárás? A nyelvjárás nem konkrét valóság, csak absztrakció. Nyelvjárási határok nem léteznek, hisz nincs két olyan sajátság, amelynek terjedési határai összeesnének. Viszont akármilyen sajátságot válasszunk is ki, olyant nem találunk, amely csak egy bizonyos nyelvjárásban fordulna elő.

ASCOLI természetesen nem hagyta igazát, és válaszában kiemelte, hogy a nyelvjárási sajátságok nem mind egyenlő fontosságúak; az általa kiválasztott hangtani kritériumok oly jellegzetesek, hogy azokra nyugodtan lehet építeni. Nem is az egyes sajátságok a fontosak, hanem bizonyos sajátságok kombinációi: ezek jellemzik a nyelvjárásokat.

MEYER után beleszól a vitába PARIS is, és szintén ASCOLI ellen foglal állást. Szerinte nincsenek is nyelvjárások, tehát nem is ezeket, hanem csak egyes sajátságok földrajzi elterjedését szabad vizsgálnunk. TOURTOULON és BRINGUIER határvonala csak képzelt fal, amelyet a tudomány könnyen rombadönt. Nincs két francia nyelv, csak egy: a déli franciát az északitól mi sem választja el. Talán vannak vidékek, ahol a természeti adottságok, történeti vagy művelődési körülmények nyelvjárási határokat fejlesztettek ki, de ezek rendkívül ritkák lehetnek, és inkább csak kivételeknek tekintendők.

PARIS szava természetesen nagy súllyal esett latba. A romanisztika egyik legtekintélyesebb képviselőjének a nézetét sokan elfogadták. Hangzott el ugyan egy-két ellenvetés, de ez a lényegen alig változtatott, és minden jel arra mutatott, hogy a tagadó felfogás diadalrajutásával a vita már eldőlt.

Az idők során azonban a SCHUCHARDT—MEYER—PARIS-frontnak egyre erősebb ellenzéke támadt. Egymásután jelentkeztek a kutatók, akik inkább ASCOLI felfogásához csatlakoztak, vagy legalább is nem követték vakon a tagadás álláspontján levőket. HORNING egyik dolgozatában (*Über Dialektgrenzen im Romanischen*, 1893) összeállította mindazokat a nyelvjárási határokat, amelyeket a kutatás a román nyelvek területén eladdig kimutatott. Ez érvnek készült PARIS ellen, de nem volt eléggé meggyőző, mert PARIS elvileg nem tagadta az ilyen határok létezését, csak azt mondta róluk, hogy ritkák. Nem igen hatott HORNINGnak az az érve sem, hogy a nyelvjárási sajátságok — mint ASCOLI is tanította — nem egyenlő értékűek: vannak köztük fontosak és kevésbé fontosak, régebbiek és újabbak. Még leginkább az a figyelmeztetése talált visszhangra, hogy a nyelvjárási határokat nem szabad matematikai vonalaknak gondolni. Ezt a gon-

dolatot bővebben FISCHER fejti ki, az *Atlas zur Geographie der schwübischen Mundarten* (Tübingen, 1895.) szerzője. FISCHER alapjában PARIS pártján van, neki is az a meggyőződése, hogy csak az egyes nyelvjárási sajátságoknak van pontosan lerögzíthető határuk, de atlaszának adataiból kimutatja azt is, hogy a terjedési vonalak bizonyos helyeken, ott, ahol a mindennapi élet forgalma bármily okból megtorpan, vonalnyalábokká (Linienbündel) sűrűsödnek, és ezek nyelvjárási határokul el is fogadhatók. HAAG (*Die Mundarten des oberen Neckar- und Donaulandes*) szintén ezt a tanulást szűri le kutatásaiból, s még azt is hozzáfűzi, hogy ezek a vonalnyalábok nyelvileg meglehetősen egységes területeket vesznek körül. E területek képezik a nyelvjárások magjait („Kernlandschaften“), amelyeket átmeneti vidékek („Saumlandschaft“, „Vibrationsgebiet“) kötnek össze egymással.

Még erősebb ellenzéki hangot üt meg GAUCHAT, aki számba veszi az összes érveket, és kritikailag megrostálja őket. Úgy látja, hogy a tagadó álláspontot képviselők először elméletileg alkottak véleményt arról, hogy mi is lehet egy dialektus, és azután megnézték, hogy fest a dolog a valóságban. Kiindultak abból, hogy minden egyes nyelvjárásnak olyan sajátságokkal kell bírnia, amelyek máshol nem fordulnak elő. Elképzelésük szerint a nyelvjárást legalább két, de inkább több terjedési vonalból eredő határ választja el szomszédaitól, és az így megállapítható határokon belül hangtani egység uralkodik. Mivel a népnyelvi valóság nem igazolta ezeket a föltételezéseket, egyszerűen kijelentették, hogy nyelvjárások — nincsenek.

De hát minek van olyan sajátsága, amely másnál nem fordul elő? — kérdi GAUCHAT. És ha valaminek csupa olyan sajátsága van, amely egyebütt is megtalálható, az már talán azt jelenti, hogy az a dolog egyáltalán nem is létezik? A nyelvjárásokat tényleg nem lehet egymástól élesen elhatárolni, de ebből nem következik még, hogy nincsenek nyelvjárások, hisz ugyanilyen logikával azt is ki lehetne mondani, hogy nincs szegény és nincs gazdag ember, mert a szegénység és gazdaság közt sem lehet határt húzni. Igaza van SCHUCHARDT-nak, amikor a nyelvjárásokat a szívárvány egymásbaolvadó színeire hasonlítja, de miért ne beszélhetnénk piros vagy sárga színről, jóllehet a spektrumban ezek egymástól elhatárolhatatlanok?! Ha minden nyelvjárási sajátságot külön-külön színnel festenénk be a térképbe, egyes helyeken keverékszíni foltok válnának ki: a nyelvjárások magjai. Lehet, hogy e magok között sokszor átmeneti sávok jelentkeznének,

de az is bizonyára előfordulna, hogy átmenet nélkül kerülnének egymás mellé az egyes magokat jelző keverék színfoltok.

GAUCHAT tehát a leghatározottabban az igenlő álláspont mellé áll: vannak nyelvjárási határok, vannak nyelvjárások! Ami mármost azt a kérdést illeti, hogy mi teszi a nyelvjárás lényegét, ő is azt feleli, amit ASCOLI: nem az egyes sajátságok, hanem a sajátságok sajátos láncolata a lényeg. Csak egy dologban ad igazat GAUCHAT SCHUCHARDTÉKNAK, abban, hogy a nyelvjárási sajátságokat fontosságuk szerint nem szabad lemérni, mert az ilyen mérlegelés csak önkényes eredményekre vezethet.

Az újgrammatikusok körében tehát a nyelvjárások tekintetében nem volt egységes a felfogás. Abban mindenki egyetértett, hogy a régi tan, amely a nyelv és a nyelvjárás organizmus voltát hirdette, nem tartható. Abban sem volt véleménykülönbség, hogy a nyelvjárás nem zárt egység, viszont abban a kérdésben, hogy vannak-e meghatározható nyelvjárási határok, és hogy beszélhetünk-e tudományos értelemben vett nyelvjárásokról, az igen és a nem is megtalálta képviselőit. A szélsőséges vélemények harcából azonban mégis kialakult egy kompromisszum, és ezt PAUL fogalmazásából ismerjük. PAUL szerint (vö. *Prinzipien*⁵ 42—3) a nyelvjárásokat tényleg nem lehet egymástól tisztán elválasztani, nem lehet a népnyelvben csoportokat és alcsoportokat megkülönböztetni, de ha a nagyon feltűnő sajátságok alapján mégis osztályozzuk őket, akkor ennek gyakorlati értéke feltétlenül van, csak nem szabad azt hinnünk, hogy ezzel hű képét adtuk a valóságnak.

Egy dolog mindenesetre tisztázódott az újgrammatikusok korában, az, hogy a nyelvjárások terén — ha egyáltalán lehetséges — csak hangtani kritériumokkal lehet felosztást csinálni.

Egyesek (pl. TOBLER) ugyan azt ajánlották, hogy a szókészleti eltérések tétessenek meg felosztási alapnak, de ez nem bizonyult helyesnek. ROEDDER (*Ztschr. f. dt. Maa.* XVIII, 291) kimutatta, hogy a szókészleti eltérések határai, ha nem is oly elmosódottak, mint a szintaxis terén mutatkozóké, határozottság tekintetében nem veteledhetnek a hangtaniakkal.

Ha az újgrammatikusokon túl is nyomozzuk a kérdés további alakulását, azt látjuk, hogy az atlasz-munkálatok nyomán tulajdonképp nem vetődött fel új mozzanat, amely a nyelvjárások sorskérdését előbbre vitte volna. GILLIÉRONÉK térképeiből is az derült ki, hogy

nem egyszerű vonalak, hanem határsávok (Grenz zonen) jelzik a nyelvjárások határait. Ha ezeket elfogadjuk határokkul, akkor pl. a francia nyelvterület déli és legészakibb részein tudományos értelemben is beszélhetünk nyelvjárásokról, a középső és nyugati részekben azonban még így sem, mert itt a népnyelv a bomlás határozott jeleit mutatja (vö. GAMILLSCHEG i. m. 7). A német atlasz munkatársai is már megoldottnak látják a problémát, csak azon fáradoznak, hogy a „Kernlandschaft“-okat pontosan megállapítsák. A nyelvjárási magok körül első-, másod-, harmadfokú stb. határokról beszélnek, a szerint, hogy hány terjedési vonal találkozásából erednek. Most készül egyébként WREDE osztályozási térképe, amely kizárólag nyelvi, főleg hangtani kritériumokra támaszkodva rajzolja meg a német nyelvjárási magok határait, mégpedig „a nyelvtörténeti mozzanatokra való tekintet nélkül“. Ez mindenesetre haladás már, mert eddig a történeti szempontok belekeverése is nagy mértékben zavarta az előbbrejutást. A nyelvjárások osztályozása a nyelvi synchronia kérdése, ebbe fejlődéstörténeti mozzanatokat belekeverni nem szabad, még azon az áron sem, hogy így esetleg sikerül bizonyos fontossági különbségeket megállapítani az egyes nyelvjárási sajátságok között.

A fontossági fokozatok megállapítására feltétlenül szükség van, de ennek ma már nincs is akadály: a hangtani sajátságok fonológiai szempontok szerint való elbírálása módot ad arra, hogy különbséget tegyünk nyelvileg fontos és kevésbé fontos hangtani sajátságok között. Ameddig csak fonétikai szemmel néztük a hangtani sajátságokat, addig minden megállapítás, amely ennek vagy annak a sajátságnak adott elsőbbséget a többiek rovására, önkényesnek volt bélyegezhető. MEYER szemrehányása ASCOLIVAL szemben elvileg helyes volt, még annak ellenére is, hogy ma már inkább úgy látjuk, hogy ASCOLI járt közelebb az igazsághoz.

Nagyobb, lényegesebb különbségek nem lehetnek az egyes nyelvjárások között, mint amelyek a népnyelvi fonémák terén kimutathatók. A fonológiai szempontokhoz igazodó nyelvjárás-kutatás elsősorban azt nézi, hogy milyen fonémállománnyal rendelkezik ez vagy az a vidék, és legfeljebb még az iránt érdeklődik, hogy milyen az egyes fonémák funkciója az illető területen. A fonémállományok különbsége fontos nyelvi különbségeket jelent, mert az igazán nem mellékes körülmény, hogy az egyik területen több, a másikon kevesebb önálló hangszköz szolgálja a nyelvi érintkezést.

Mint hogy pedig mindenütt pontosan meg lehet határozni a fonémállományt, a különböző állománnyal rendelkező területek élesen el is különíthetők egymástól. Fonológiai nézve a nyelvjárási tényeket, egyszeribe eltűnnek az ú. n. átmeneti területek. „Im Gegensatze zu der Allmähligkeit der phonetischen Lautübergänge, die die Abgrenzung phonetisch-verschiedener Dialektgebiete erschwert, ergeben die phonologischen Unterschiede immer deutliche und scharfe Grenzen“ — mondja TRUBETZKOY, aki a fonológiai szempontok érvényesítését elsőnek követelte a nyelvjárástanban.

A fonológia tehát nemcsak megerősítette a GAUCHAT—HORNING—ASCOLI-féle felfogás helyességét, hanem elvileg is megalapozta az igenlő álláspontot: tudományos értelemben is vannak nyelvjárások, élesen megrajzolható határokkal, csak nem szabad a hangtani kritériumokat nyelvileg egyforma jelentőségűeknek tartanunk.

Irodalom. L. GAUCHAT: *Gibt es Mundartgrenzen?* Arch. f. d. Studium der neueren Spr. u. Lit. CXI, 356; A. BACH, *Deutsche Mundartforschung.* Heidelberg, 1934; E. GAMILLSCHEG, *Die Sprachgeographie* etc. Bielefeld-Leipzig, 1928; N. S. TRUBETZKOY: *Phonologie und Sprachgeographie,* Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV, 228.

12. A magyar nyelvjárások osztályozását már sokan megkísérelték. Az első kísérlet VERSEGHY FERENC nevéhez fűződik, aki *Proludiumában* (1793) három nagy nyelvjárást különböztet meg: tiszait, dunait és erdélyit. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM már csak két nyelvjárást vesz fel. Az „egyik vastagabb, nyersebb, keményebb és így hihetőképén eredetibb“, ez a dunai, a „másik tsinosabb, lágyabb: ez nagyobb tartománnyal is bír, mint a' másik, és az író nyelvbe is nagyobb a' be-folyása“: a tiszai [*Jutalomfeleletek* (1821) I, 21]. GÁTI ISTVÁN kissé másképp látja a helyzetet. Elsőbben is különbséget lát az írástudók és az írást nem tudók nyelve között. „Az Írást tudó magyarok dialektusa kétféle: Tisza mellyéki és Duna mellyéki“, míg az írástudatlanoké „csak nem annyi, mint a' Vármegyék száma“ [*Jutalomfeleletek* (1821) II, 15].

Ezek a korai felosztások általános benyomások alapján készültek. A kritériumok nyelviiek voltak ugyan, de az anyag, amelyre a felosztók támaszkodtak, hiányos és meglehetősen nyers volt még. Később a történeti szempontok is szóhoz jutottak a felosztásnál. HORVÁT ISTVÁN már azt tanította, hogy két nyelvjárást lehet megkülönböztetni nálunk: a tulajdonképeni magyar és a palóc dialektust. Palóc alatt HORVÁT természetesen mást ért, mint amit mi nevezünk ma palócnak. Az északnyugati területek nyelvén kívül palóc neki a pest-

és tolnamegyei Sárköz nyelve, az Ormányságé Baranyában és a Dráva körül, palóc „Weszprémnek, Somogynak és Szalának némelly Vidéke, főképen a' Götsejség“, továbbá Vas, Sopron és Győr megye bizonyos része és Biharban Telegd környéke, sőt a „Palócz szőejtés keletben forog Erdélyben a' székelyek vagy is Lófejük között is“ (TGyüjt. 1833 : VII, 110, 1834 : III, 110).

E nyelvjárási kettősségben — HÓRVÁT szerint — régi törzsi különbségek nyomai őrződtek meg. Ugyanis a „pártus“ magyarnak egykor két nyelve volt, „Egyik volt a' Régi, az az: Palócz Magyar Nyelv, mellyet maguk a' szoros értelemben vett Palóczok; meg a' Kunok, Jászok . . . Székelek és más Mellék Ágok beszéltek; a' Másik volt a' Magyar Nyelv, melly holni Magánhangzó Változtatások, Közép hang követések, Betű össze források, Rövidítések és Más Szerkesztések által a' Palócz Nyelvtől különbözött ugyan, de még is tsak ugy különbözött, hogy a' Magyar a' Palóczot, és viszonylag a' Palócz is a' Magyarat beszéltében megértette“ (TGyüjt. 1829:IX, 26). Bizonyíték erre KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, aki feljegyzéseiben (*De adm. imp.* 39. §) említést tesz a főfoglaló magyarság két nyelvjárásáról.

Hórvárnak ezt a véleményét, amely csírájában már SZEDER FÁBIÁNNÁL (TGyüjt. 1829 : I, 3) is jelentkezik, sokan elfogadták. Elfogadta VASS JÓZSEF és TORKOS SÁNDOR, mindketten a magyar nyelvjárásban jeles művelői a múlt század 40—50-es éveiben, de elfogadta TOLDY FERENC is, aki szintén azt tartotta, hogy a bizánci császár említette „khazar nyelv alatt egyenesen a palócz nyelvjárást kell érteni, melyen régen a palóczok, besenyők, kunok, kazárok, jászok és székelyek szólottak“ (vö. *A magy. nemz. irod. tört.* Pest, 1862. I, 32—3).

Ez a „történeti“ felosztás sokáig uralkodott a magyar tudományban, mindaddig, míg HUNFALVY (MNyszet. I, 226) ki nem mutatta, hogy KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS az idézett helyen nem a magyarok két nyelvjárásáról beszél, hanem a kazár (= török) és magyar nyelvről, vagyis a magyarok két nyelvűségéről. Ezzel az egész elmélet alapjában ingott meg, és a 60-as évek után már nem is igen találkozunk vele. Az elgondolás, amelyre az elmélet épült, nagyon emlékeztet MÜLLENHOFFÉRE, amelyről az imént emlékeztünk meg.

A 70-es évektől kezdve ismét többen kísérlik meg a magyar nyelvjárások osztályozását. Így SIMONYI ZSIGMOND (*Magyar Nyelvtan.* Budapest, 1879.), KIRÁLY PÁL (*Rendszeres magyar nyelvtan.* Buda-

pest, 1885.), majd ismét SIMONYI (*A magyar nyelv*¹. Budapest, 1889.) és BALASSA JÓZSEF (*A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, 1891.). Ezek közül különösen kettő emelkedik ki: SIMONYI második felosztása és BALASSÁÉ.

SIMONYI két szempontból vizsgálta nyelvjárásainkat: 1. hogyan viselkednek az *ě*-vel szemben, és 2. mikép tükröződik bennük az egykor megvolt *ě*—*é* kettősség. Az eredmény az volt, hogy ezen az alapon nyolc nyelvjárást kell megkülönböztetnünk: palóc, dunántúli, komáromi, göcsej-soproni, duna-tiszai, udvarhelyi és keleti székely nyelvjárást. BALASSA elismerte ugyan, hogy SIMONYI felosztási elve helyes, mert nyelvjárásaink éppen ezen a két ponton lényeges eltéréseket tartalmaznak, de ahhoz, hogy a magyar nyelvjárásokat osztályozzuk, szerinte nem elégséges e két szempont: figyelembe kell vennünk az egyéb hangtani különbségeket, továbbá az alaktani, mondattani, szókészleti eltéréseket, sőt még a településtörténeti viszonyokat is.

E vegyes kritériumok alapján BALASSA nem kaphatott nyelvjárási határokat, tehát úgy segített magán, hogy földrajzi egységekből indult ki, és ezeken belül érvényesítette nyelvi, sőt történeti szempontjait. Így sikerült bizonyos nyelvjárásokat megkülönböztetnie, mégpedig nyolc nyelvjárás-területet a hozzájuk tartozó nyelvjárásokkal. Ezek a következők: I. *nyugati nyelvjárás-terület* (1. rábavidéki, 2. őrségi, 3. hetési, 4. göcseji, 5. zalai nyelvjárás); II. *dunántúli nyelvjárás-terület* (1. felsődunántúli, 2. alsódunántúli nyelvjárás); III. *alföldi nyelvjárás-terület* (1. kiskunsági, 2. szegedvidéki nyelvjárás, 3. duna-drávaközi nyelvjárásvidék: *a.* sárközi, *b.* alsódrávai, *c.* szlavóniai, *d.* felsődrávai nyelvjárásokkal); IV. *duna-tiszai nyelvjárás-terület* (1. pestmegyei, 2. bácsmegyei, 3. tiszántúli nyelvjárás); V. *északkeleti nyelvjárás-terület* (1. felsőtiszai, 2. alsószamosi, 3. zemplén-abauji nyelvjárás); VI. *királyhágóntúli nyelvjárás terület* (1. kalotaszegi, 2. maros-szamosközi, 3. küküllőmegyei nyelvjárás); VII. *északnyugati nyelvjárás-terület* (1. középső palóc nyelvjárásvidék: *a.* mátravidéki, *b.* borsodi, *c.* karancsvidéki, *d.* ipolyvidéki nyelvjárásokkal, 2. keleti palóc nyelvjárásvidék: *a.* sajóvölgyi, *b.* hernádvidéki, *c.* hegyaljai, *d.* zilahi nyelvjárásokkal, 3. nyugati palóc nyelvjárásvidék: *a.* barcsmegyei, *b.* esztergom-komáromi, *c.* mátyusföldi és csallóközi nyelvjárásokkal, 4. déli palóc nyelvjárásvidék: *a.* hevesmegyei, *b.* bükkaljai, *c.* felsőpestmegyei, *d.* jászági nyelvjárásokkal); VIII. *székely nyelvjárás-terület* (1. marosszéki nyelvjárás, 2. nyugati székelység: *a.* keresztúri, *b.* sóvidéki, *c.* havasalji, *d.* homoródvidéki nyelvjárásokkal, 3. keleti szé-

kelység: *a.* csíki és gyergyói, *b.* hétfalusi, *c.* háromszéki nyelvjárásokkal, 4. moldvai csángók nyelvjárása).

BALASSA felosztását kedvezően fogadták. ZOLNAI GYULA bírálólatában (NyK. XXIII, 311) elismeréssel szól róla, mint olyanról, amely reális, elfogadható alapon készült. ZOLNAI-nak is az a véleménye, hogy „nem csupán egyes sajátságokat, hanem a nyelvjárási különbségeket létrehozó minden fontosabb sajátságot figyelembe kell vennünk a fölosztásnál“ (u. o. 313). SIMONYI-t is, úgy látszik, meggyőzték BALASSA érvei, mert *A magyar nyelv* második kiadásában (1905) saját felosztását feladva, a BALASSÁÉ mellé állt.

Vita csak egy kisebb részletkérdésben kerekedett, arról, hogy hogyan is kell osztályoznunk a székely nyelvjárásokat (Nyr. XXII, 275 és 343). STEUER JÁNOS ugyanis másképp csoportosította az ide tartozó nyelvjárásokat, mint BALASSA. BALASSA ekkor már elismerte, hogy kritériumai alapján „nem lehet úgy elválasztani egymástól e nyelvjárásokat, mint az olajat a víztől; az érintkező területeken a jellemző vonások elmosódnak, a nyelvjárás egyik-másik sajátságát a szomszédos vidéktől veszi át, s ily módon ott, ahol a keleti és nyugati székelység egymással érintkezik, keverék nyelvjárások keletkeznek, éppúgy, mint mindenütt, ahol két különböző nyelvjárás jut közel egymáshoz“ (Nyr. XXII, 276—7).

Jóval később beleszól a vitába HORGER (MNy. I.) is. Először megemlékezik a régebbi felosztási kísérletekről, melyek — szerinte — földrajzi egységek vagy közigazgatási területek szerint osztályozták a nyelvjárásokat. Ezek a kísérletek nem sikerülhettek — mondja — mert a nyelvjárási sajátságok elterjedése csak a legkritkább esetben egyezik meg az egyes országrészeknek vagy a megyéknek földrajzi határaival. „Az az újabb és mindenestre sokkal tudományosabb eljárás, mely az egyes vidékeken észlelhető hangtani és alaktani sajátságok felsorolásával jellemzi a nyelvjárást (itt HORGER nyilván BALASSÁRA gondol), szintén nem vezetett a kívánt célhoz, a nyelvjárások osztályozásához, mert csakhamar azt kellett tapasztalnunk, hogy az egyik nyelvjárási sajátság még a szomszédos nyelvjárás területére is átcsap, holott a másik már eltűnik, még mielőtt a szomszédos nyelvjárás területére értünk volna.“

Mindezek előrebocsátásával HORGER megkísérli eldönteni a BALASSA—STEUER vitát. Szerinte egyiküknek sincs igaza, nemcsak a székely területekre vonatkozólag, hanem az osztályozhatóság kérdésében általában. „Kutatásaim során... — úgy mond — mindinkább azt kellett tapasztalnom, hogy a magyar területet bár csak meg-

közelfően pontosan elhatárolt nyelvjárásokra felosztani teljességgel lehetetlen. De meggyőződtem arról is, hogy igenis lehetséges szinte teljes pontossággal meghatározni az egyes nyelvjárásai sajáttságok elterjedését. Ma tehát már az a nézetem, hogy teljesen hiába való fáradság a nyelvjárások osztályozásával bajlódni. A rövidség okáért beszélhetünk ugyan ezentúl is ilyen vagy olyan nyelvjárásról, de tudományos fontosságot az ilyen nagyjából való osztályozásnak nem lehet tulajdonítani“ (u. o. 447).

HORGER ezzel képviselőjévé lett nálunk a tagadó álláspontnak, amelynek külföldön SCHUCHARDT, MEYER, PARIS és mások voltak a szószólói, de azért fogalmazásában nem a túlzókhoz, hanem inkább a PAUL-féle mérsékeltekhez csatlakozott: nincsenek nyelvjárásai határok, de azért gyakorlati szempontból („rövidség okáért“) szabad nyelvjárásokról beszélni. Ugyanezt vallja HORGER *A magyar nyelvjárások*-ban is (vö. 6—7), de egyúttal azt is kijelenti, hogy BALASSA osztályozását „részleteiben való avultsága ellenére“ is elfogadhatónak tartja (11): a nyolc nyelvjárás-területre való felosztást meg is tartja, csak az egyes nyelvjárás-területeken belül megkülönböztetett nyelvjárások ellen van kifogása. Hogy itt némi ellentmondás van, nem kétséges. Aki elvileg azt a hitet vallja, hogy nyelvjárásai határok nincsenek, annak vallania kell azt is, hogy a nyelvjárás-területeknek sincs megállapítható határjuk. HORGERnek bizonyára ez is a véleménye, ha tehát mégis elfogadja BALASSA nyelvjárás-területeit, nyilván csak azért teszi, mert úgysem tulajdonít nekik „tudományos fontosságot“.

Atlasz-munkálatok nálunk nem történtek, de ha megvalósultak volna is a tervek, aligha vetettek volna föl új mozzanatokat a magyar nyelvjárások osztályozásában. Ha a hangtani sajáttságok felvételénél a fonétika „minden sajáttság egyaránt fontos“-elve szerint jártak volna el a térképezők, bizonyos, hogy csak a tagadók malmára hajtották volna a vizet.

Fonológiai felosztásra azonban nálunk is történt kísérlet. E sorok írója kísérte meg fonológiai osztályozni a magyar nyelvjárásokat. A nyelvjárásai irodalom adatainak fonológiai elemzéséből a szerző szerint az derül ki, hogy a magyar népnyelv legalapvetőbb eltérései a magánhangzó rendszerekben jelentkeznek. Vannak területek, amelyek fonológiai különbséget tesznek az *e* és *é* között, tehát rövid magánhangzó rendszerük:

a	e
o	ö
u	ü

vagyis „négyzögű“, vannak viszont olyan vidékek is, ahol csak az *e* foném, és ha az *ë* előfordul is, fonológiailag csak változata az *e*-nek, tehát itt a rövid magánhangzó rendszer „háromszögű“:

	<i>a</i>	
	<i>o</i>	<i>ö</i> <i>e</i>
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

A hosszú magánhangzóknál hasonló a helyzet. Egyes vidékeken még fonológiailag is meg lehet állapítani egy *é*—*é* (vagy ehhez lényegileg hasonló) kettősséget a magashangúak sorában, másutt azonban már csak az *é* szerepel önálló hangeszközként. Tehát itt is különbséget lehet tenni „négyzögű“:

<i>á</i>	<i>ő</i>	
<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>é</i>
<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

és „háromszögű“:

	<i>á</i>	
	<i>ó</i>	<i>ő</i> <i>é</i>
<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

rendszer között.

E „három-“ és „négyzögű“ magánhangzó rendszerek összes lehetséges kombinációi megvannak a magyar népnyelvben. Vannak területek, amelyeken mind a rövid, mind a hosszú rendszer „négyzögű“ (I. csoport, típus: $\square + \square$). Másutt csak a rövid magánhangzó rendszer „négyzögű“, a hosszú pedig „háromszögű“ (II. csoport, típus: $\square + \triangle$). Vannak ismét vidékek, ahol az előbbinek fordított képe jelentkezik (III. csoport, típus: $\triangle + \square$), és végül olyanok, ahol mind a két rendszer „háromszögű“ (IV. csoport, típus: $\triangle + \triangle$). Ez a négy csoport, amelynek határait helyszíni vizsgálatokkal pontosan meg is lehet határozni, képezi a magját a fonológiai osztályozásnak.

SIMONYI első osztályozásánál — mint láttuk — két szempontból tekintette át a nyelvjárásokat: 1. hogyan viselkednek az *ë*-vel és 2. az *é*—*é*-vel szemben. A fonológiai vizsgálat is ugyanide lyukadt ki. A számbajövő tények fonológiai átértékelése után szintén két kérdésbe sűrűsödött a lényeg: 1. megkülönbözteti-e az illető nyelvjárás az *ë*-t önálló hangeszközként, vagy sem; 2. megvan-e fonológiailag az *é*—*é* kettősség, vagy sem. A két felosztás tehát, ha eredményeiben más is, alapjaiban azonos. És ha SIMONYINÁL még kifogásolni lehetett azt, hogy miért csak e két kritériumra építette föl osztályo-

zását, a fonológiai felosztásnál ez már elesik, mert, ha csak a magánhangzókat nézzük, nyelvjárásainkban egyszerűen n i n e s m á s l é n y e g b e v á g ó e l t é r é s, csak ami e két ponton mutatkozik.

A négy alapsoporton belül további differenciálási lehetőségek is mutatkoznak fonológiailag, mégpedig ott, ahol akár az egyik, akár a másik rendszer „háromszögű“. A rövid magánhangzók terén fonológiailag is van különbség az e-ző és ö-ző területek között. A hosszúaknál viszont az é-ző és í-ző vidékek jelentenek fonológiailag is fontos eltérést.

Ezek figyelembevételével a fonológiai felosztás véglegesen így alakul:

Az I. csoport változatlan marad, mert hisz a differenciálási lehetőség csak a „háromszögű“ rendszerekre vonatkozik, itt pedig mind a rövid, mind a hosszú rendszer „négyyszögű“ ($\square + \square$). Ezt a csoportot képviselik a középső palóc, középszékely nyelvjárások és a moldvai csángóság egy része.

A II. csoportnál már két alosztályt lehet megkülönböztetni:

- a) $\square + \triangleup$ („négyyszögű“ rövid + í-ző hosszú rendszer)
 b) $\square + \triangle$ („ „ + é-ző „ „)

A II. a)-ba tartoznak a nyugatinak nevezett nyelvjáróterület dialektusai, a felsődunántúli népnyelv, a nyugati, déli és keleti palócság nagy része, a Tiszántúl ref. községei és Kalotaszeg, a II. b)-be pedig az alsődunántúli, a bácskai nyelvjárás és a Tiszántúl kat. községei, valamint a marosszéki és keleti székelység, a moldvai csángóság keleti székely hatás alatt álló részével egyetemben.

A III. csoportnál a rövid rendszer miatt lehet két alosztályt megkülönböztetni:

- a) $\triangle + \square$ (ö-ző rövid + „négyyszögű“ hosszú rendszer)
 b) $\triangle + \square$ (e-ző „ + „ „ „)

A III. a)-ba tartozik a nyugati székelység, a III. b)-be Tiszahát, Szamoshat és Ugocsa.

A IV. csoportnál már nem kevesebb, mint négy alosztály lehetséges:

- a) $\triangle + \triangleup$ (ö-ző rövid + í-ző hosszú rendszer)
 b) $\triangle + \triangle$ (ö-ző „ + é-ző „ „)
 c) $\triangle + \triangleup$ (e-ző „ + í-ző „ „)
 d) $\triangle + \triangle$ (e-ző „ + é-ző „ „)

A IV. a) alosztály képviseli talán a felsődrávai, a IV. b)-t az alsópestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki, a IV. c)-t a felsőtiszai és a maros-szamosközi, a IV. d)-t a küküllőmegyei nyelvjárás.

Az alosztályokat is számítva tehát kilenc nyelvjárást különböztethetünk még a magyar nyelvterületen, és ebben a képből minden lényeges magánhangzórendszerbeli eltérés beemlíttatik, amely nyelvjárásainkat egymástól elválasztja.

Ezt a fonológiai felosztást sem HORGER (MNYj. 11, jegyzet; indokolás nélkül!), sem BALASSA (Nyr. LXIII, 107; vö. még LAZICZIUS válaszáat: MNY. XXXI, 48) nem fogadta el, amit egyébként természetesen kell tartanunk. BALASSA legfőbb kifogása az volt, hogy az egész felosztási kép az *ě* hang önkényes „eltüntetésével“ készült, ami arra mutat, hogy BALASSA félreértette a lényegét: a szerző sehol sem azt nézte, hogy hol van meg az *ě* hang, hanem hogy hol foném az *ě*. Mert nem mindenütt foném, ahol egyébként előfordul is.

E felosztási kísérlet ellen azonban más ellenvetéseket lehet tenni. Az egyik az, hogy csak a magánhangzó fonémállomány képezi a felosztás alapját. Ha ugyanis állománykülönbségek szerint osztályozzuk a nyelvjárásokat, akkor vegyük figyelembe mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók terén mutatkozó fonémállománykülönbségeket, mégpedig együttesen. Ez a kifogás elvileg helytálló, de egy ilyen osztályozásra majd csak akkor vállalkozhatunk, ha már tisztábban látjuk a magyar mássalhangzó fonémek nyelvjárási viszonyait. Itt elsősorban azt kell majd megvizsgálnunk, hogy az *ly* a népnyelvben hol foném? Azután tisztáznunk kell a szlavóniai és moldvai csángó nyelvjárások különös mássalhangzós viszonyait is fonológiai szempontból. Minderre ma gondolni sem lehet, de ha egyszer tisztábban fogjuk is látni a helyzetet, kérdés, hogy lényegesen differenciáltabb lesz-e felosztásunk, mint ez a mostani? Aligha.

Egy másik ellenvetés az lehetne, hogy ez a fonológiai felosztás nem helyszíni felvételek alapján készült, hanem annak az irodalmi anyagnak a feldolgozásából szűrődött le, melyet nyelvjáráskutatásunk a múlt század utolsó negyedében és századunk elején összehordott. Márpedig az akkori nyelvjárásleírók nem fonológiai szempontból vizsgálták a népnyelvet, tehát az átértékelésnél esetleg hibák csúszhattak be. Azonkívül a feldolgozott anyagban nagyon különböző értékűek és nagyon különböző időkből valók az egyes megállapítások, s ezek így mégis egymás mellé, lényegileg egy szintre kerültek. Ez az ellenvetés is kétségtelenül jogos, de ezzel szemben hivatkozni lehet arra, hogy a közvetlen helyszíni vizsgálatoknál is mindig van egy

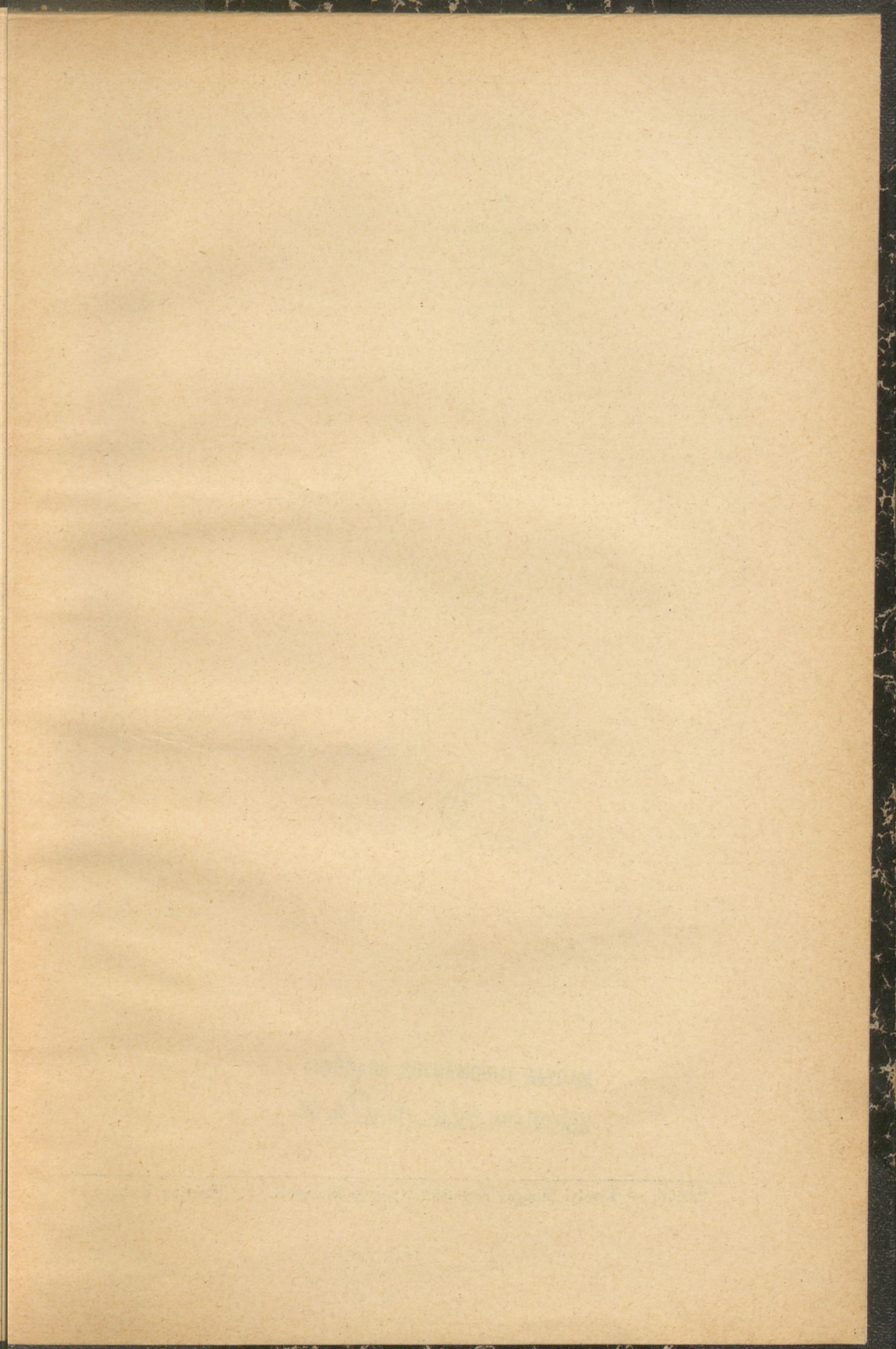
egész sereg hibaforrás, amelyet semmiképen sem lehet kiküszöbölni, másrészt pedig ma nincs is mód ilyen vizsgálatokra, hisz a magyar népnyelvi határok mindenütt messze a politikai határokon túl fekszenek. A pontos helyszíni felvételeket a politikai határokon belül előbb-utóbb meg kell csinálnunk, de ez a kép természetesen csak csonka lesz.

A tegnap még egész népnyelvről csak a tegnapi feljegyzések alapján tudunk számot adni. Lehet, hogy így a részletek nem oly élesek, de az egészről nyert kép — addig is, míg jobbal nem tudjuk pótolni — használható, sőt tanulságos is.

A magyar nyelvjárások fonológiai osztályozásából ugyanis két fontos tanulság meríthető. Az egyik az, hogy a magyar népnyelv földrajzi elhelyezkedésében kettős tagolású: egy belső magra és az azt körülvevő periferiális övre bontható. A külső övet a legkülönbözőbb fajtájú nyelvjárások alkotják, de zömük az I., II. vagy III. csoportba tartozók közül kerül ki. A belső mag egynemű: oly dialektusokból áll, amelyek mind a IV. csoportba tartoznak. Minthogy pedig az I—III. csoportba sorolt nyelvjárások fonémállománya régiesebb jellegű, nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar népnyelv szélei hangtani tekintetben is archaikusabbak, mint a népnyelv központi magja, amely Pest megye déli részeit, a Kiskunságot, Szeged vidékét és az ú. n. felsőtiszai területet foglalja magába.

A másik tanulság az, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv vokalizmusa a népnyelv belső magjával, a központi magyar nyelvjárások vokalizmusával függ szorosán össze. Az irodalmi nyelv és a köznyelv magánhangzói, mind a rövidek, mind a hosszúak, szintén „háromszögű“ rendszert alkotnak, éppúgy, mint a központi nyelvjárások magánhangzói.

Irodalom. BALASSA J., *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése.* Budapest, 1891; LAZICZIUS Gy., *Bevezetés a fonológiába.* Budapest, 1932.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 466 /19 57 N. SZ.

